

II. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԴՎԻՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դվինի հելլենիստական շերտերի ուսումնասիրության ընթացքում միջնարեդում, քաղաքային թաղամասերում հայտնաբերվել են ընակչության տնտեսական կյանքին և կենցաղին առնչվող արժեքավոր նյութեր: Դրանք աղորիքներ, սանդեր, խաղող ճղմելու սալեր են, որոնք վկայում են զտրագացած երկրագործության մասին: Սա իր հերթին խթանելով խեցեգործության առաջընթացին արագացնում է խեցեղեն արտադրանքի թողարկումը, բարձրացնում վերջինիս որակը: Հիշյալ արհեստաճյուղի նյութական վկայություններն են հելլենիստական շերտից հայտնաբերված դուրգի անիվների րացառիկ նմուշները: Սրանք բոլորը հնարավորություն են ընձեռում ներկայացնել դարաշրջանի արտադրական գործունեությանը ընդհանուր Դվինի անտիկ ընակավայրի տնտեսական կյանքի պատկերը, վերջինիս զարգացման մակարդակը, կապերը հարեան երկրների հետ, ղրանցով իսկ րացահայտելով նաեւ ժամանակի նվաճումների յուրացման աստիճանը:

1. ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՑԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Հելլենիստական դարաշրջանի աշխատանքային գործիքների մեջ կարևոր տեղ են գրավում Դվինում հայտնաբերված աղորիքները (աախտ. XII, 5, 7): Դրանք պատրաստված են չեղոտ տրձաքարից՝ օվալաձև են (ընդ որում մեկը համեմատաբար ուղղանկյուն է), վերին առուցիկ մասը դեպի ցած նեղացող երկայնակի ակոսով, ստորին աշխատանքային մասը՝ հարթ (չափերն են. երկ. 2,9 սմ, լայն. կենտրոնում՝ 17 սմ, եղրերում՝ 9 սմ, հասա. 5 սմ, ակոսի լայն. 4 սմ):

Հիշյալ աղորիքները պատկանում են զարգացման սյն փուլին, երբ գործիքը աշխատեցվում էր լծակի օգնությամբ: Վերջինս ագուցում էին վերին քարի երկայնքով արված ակոսի մեջ և ամրացնում: Այսպիսով, լծակը շարժում էր վերին քարը՝ ստորին, հարթ սալի վրա աջ և ձախ աղեղնաձև պտույտով: Լծակի կիրառումը աղորիքի աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման առաջին խթանը հանդիսացավ: Ի տարբերություն ձեռքով և առ առաջ շարժվող ավանդական-պարզունակ աղորիքների, լծակավոր աղացներն արդեն պահանջում էին համեմատաբար ավելի պակաս ֆիզիկա-

կան ուժ, միևնույն ժամանակ (հատկապես վերին քարի շափերի մեծացման շնորհիվ) տալով շատ և առավել րուսկյալ հումք:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում լծակալոր աղորիքների առաջին նմուշները հանդես են գալիս ավանդադան-պարզունակ աղորիքների կողքին ղեկո մ.թ.ա. IV դ. (Նոյեմբերյանի շրջան, Զագացատեղի)¹, սակայն կատարելագործվում և լայն տարածում են գտնում կապված արգեն երկրի ընդհանուր տնտեսական վերելքի հետ հատկապես ըուն հելլենիստական դարաշրջանում (Արտաշատ, Արմավիր, Գառնի, Շիրսկավան և այլն)²։ Ուստի լծակալոր աղորիքների երևան գալը Դվինում նույնպես պայմանավորված է ժամանակի արտադրական պորժունեության զարգացման որոշակի մասշտաբով:

Երկրագործական մթերքների մշակման նպատակով (հաճախ նաև արհեստային արագործության մեջ) օգտագործվել են նաև սանդեր: Ժամանակաշրջանին ընդհանրապես չէր ձևավորվել հատկապես ծակոտկեն բազալտից պատրաստված, խնամքով հղկված արտաքինով, շուրթի վրա չորս տնկանման կանթի ըով սանգր (շափերն են. բարձր. 28 սմ, ար. 35 սմ) (տախտ. XII, 8): Հնագույն ժառուցումը յայտնաբերվել է հարմարանքները, որոնք գալիս են գեոկս նեոլիթից, թեպետ ձևով բավական պահպանողական են, սակայն անտիկ դարաշրջանում հաճախ ստանում են ունկանման կանթեր: Նման խուլ կանթերով սանդեր հայտնաբերվել են Արտաշատում³: Կանթավոր սանգեր հայանի հն Հյուսիսմերձսևծովյան անաիկ ընկավայրերից⁴:

* * *

1976 թ. Դվինի միջնաբերդից հարավ-արևմուտք, քաղաքային թաղամասում, գաշտային աշխատանքների ժամանակ գտնվել է խնամքով մշակված բազալտե մի սալ⁵ (տախտ. XII, 6): Սալի վերակաղմությունը տրվում է պահպանված մասի հիման վրա: Այն եղել է գրեթե օվալաձև, եզերված բարձր կլորավուն կողերով և ակոսառվակով, որը մի ծայրում վեր է տվել ծորակի: Սրանից գեպի սալի կենտրոնական հարթակը ձգվել է մեկ ալլ, ավելի նեղ ակոս: Նկարագրված սալը ըստ մանրամասներով րուսհայտում է իր արտադրական նշանակությունը:

Անտիկ աշխարհում քաջ հայանի նմանօրինակ սալերի ամենարազմադան տարրերակներ օգտագործվել են ձիթապաղի յուղի արգյունագործության և խաղողագործության մեջ⁶: Այսպես, Կալիմեն մ.թ.ա. IV—III և Կրետե կղզիների մ.թ.ա. II դդ. պատկանող ձիթհաններում ձիթապաղի դանգվածը գրվել է նման սալերի ռաց հարթակի վրա և ճղմվել ամենապարզ լծակի ճանությամբ: Յուղը հոսելով ակոսառվակով, ծորակի միջոցով լցվել է առհետև տեղագրված անոթի կամ ավաղանի մեջ:

Հնագիտական և աղագործական նյութերի համագրումը չի րացառում, որ այս նույն սկզբունքով պարաստված Դվինի սալը նույնպես օգտագործ-

ված լինի ձեռագործության մեջ: Սակայն պետք է նկատի առնել, որ այն շուներ համապատասխան չափեր և հղորդվում են քունջութի կամ, օրինակ, կտավատի սերմերից ձեթ ստանալու համար: Փանի որ սրանց հղմամբ, նախնական վերամշակումից հետո, կատարվում էր բաղալտից կամ գրահիտից շինված մեծ կալաքարի վրա, ձիու կամ եղան ուժով պատեցնելով զանգվածից և ծանր ձեռքարը: Գոյություն են ունեցել նաև մամլիչավոր ձիահաններ, որտեղ ճղմողը երկուսից շորս վրթիարի գերաններն էին, որոնք հզան կամ գոմեշի ուժով իջնում էին սերմով լի պարկերի վրա: Մինչգետնույն աղագորական համեմատական նյութի շնորհիվ հնարավոր էր Դվինի սալի վրա տիղկանեփի մշակումը*։ Վերջինիս համար օգտագործվում էր քառակույն կամ կլոր քարե տաշտ՝ հղորդներով և ջրհորղան հիշեցնող համընթացով, որից կիսահեղուկը հոսում էր դուլլի մեջ: Ծղմամբ կատարում էին կանայք կանգնած վիճակում քարե հատակ ճղմիչներով, որոնց հատակը հարթ էր, իսկ ընկնող մասը կլորավուն: Տաշտը գրվում էր պատվանդանի վրա կնոջ հասակին համապատասխան: Ճիշտ նույն տաշտի գերը անտիկ ժամանակաշրջանում, երբ ձեռագործության մեջ, ինչպես վերը հիշատակվեց, ամենուրեք օգտագործվում էին համանման քարեր, հավանաբար կատարել է նաև Դվինի սալը, նույնպես հատուկ պատվանդանի վրա դրված: Այս դիպքում աշխատանքը կրթական արագ և բարձր արտադրողականությամբ, քանի որ մի քարի վրա առանց միմյանց խանգարելու կարող էին աշխատել երկու կին շնորհիվ վերջինիս հարմարավետ կառուցվածքի՝ հիմնական և օժանդակ ակոսավակների առկայության:

Հարկ է նշել նաև, որ այս սալաքարը գտնվել է Դվինի կենտրոնական թաղամասին բավական մոտ, որտեղ հնագիտական տվյալները հավաստում են քննվող ժամանակաշրջանում տարրեր ընդլայնվող կառույցների գոյությունը: Իսկ վերջիններիս տնտեսական պահանջների համար տիղկանեփի մշակումը խիստ անհրաժեշտ էր, քանի որ այն մշակվում էր բացառապես երկու նպատակով՝ որպես գեղամիջոց և որպես լուսածին ձեթի ճրագի համար: Այսպիսով, ստացված ձեթը կարող էր օգտագործվել սննդի, օժման, լուսավորության և տնտեսական այլ պահանջների համար ընդհանրապես:

Նման սալերը, ինչպես վերը նշվեց, օգտագործվել են նաև խաղողագործություն մեջ՝ հնձաններում որպես տարապան: Խաղողը ոտքերով տորելուց հետո մնացած զանգվածը լցրել են գամբյուղի կամ պարկի մեջ, գրել տարապանի բաց հարթակի վրա և կրկին ճղմել որևէ ծանրակի կամ մեծ մասամբ լծակավոր մամլիչի օգնությամբ, որի շնորհիվ քաղցուն լցվել է ակոսավակը և ծորակով թափվել տնոթի մեջ:

Հայտնի է, որ Դվինի հղել է խաղողագործության կենտրոն, հետևաբար

* Տիղկանեփի հատկը մշակվում էր հետևյալ ձևով՝ թրջոց դնել, կծկահան անել, քարե աշտում ճղմիչներով ճղել և ստացված մածուկը որում տաքացնել, որով և կատարվում էր ձեթի անջատումը համընթաց զանգվածից (ազգագրական համեմատական նյութը մեզ է տրամադրել Վ. Հ. Բզոյանը):

ուսումնասիրվող սալի գերր այս բնագավառում ևս չպետք է անտեսել: Խաղողի վերամշակումը աակավին ուրարտական ժամանակաշրջանից համարվել է տնտեսության կարևոր և եկամտարեր ճյուղերից մեկը⁷: Այդ նպատակով կառուցվել են մի քանի բաժանմունքներով հատուկ հնձաններ: Ուշագրավ է Գառնի ամրոցի պալատական շինքի նկուղային հարկում հայտնաբերված մ.թ. III դ. հնձանը, որի ողորկ և անջրաթափանց մակերեսով թեք հաակր կաղմված է կրաշաղախի լիցքից, իսկ ցածրագիր պատերը սվաղված են: Խաղողը լցրել են ողորկ հաակի վրա և տրորել բոքերով: Քաղցուն հատակի թեքության շնորհիվ հոսելով պատի տակ կավե փողրակով, լցվել է հարևան սենյակում ավելի ցածրագիր հատակը զրա գրված անոթե միջ⁸: Միջնագարում, նույնպես, խաղողագործության նշանակությունը տնտեսության մեջ այնքան մեծ է եղել, որ կոոուցել են տաըատեսակ հնձանների ամրոցական համալիրներ (Ջվարթնոց, Եղվարդ, Գառնի, Արմավիր և ուլն): Բացի հիշյալ հաակ կառույցներից, Հայաստանի շատ շրջաններում մինչև այժմ էլ օգտագործվում են նաև ձեռքի հնձաններ, որոնք փորածո գերաններից, աախտակներից կամ քարից պատրաստված տաշտեր են: Վերջիններս շատ հարմար էին օգտագործման համար, քանի որ գրանք հնարավոր է դնել բակի ցանկացած մասում, երբեմն էլ անշարժ ամրացնել հատուկ պատրաստված պատվանգանի վրա:

Հայաստանում խաղողի վերամշակման հիմնական եղանակը եղել է ուքերով ճղմելը: Նույն երևույթը դիտվում է անտիկ ժամանակաշրջանից ի վեր բոլոր այն երկրներում, որտեղ դարգացած է եղել տնտեսության այս ճյուղը: Հունաստանում ձիթագործության մեջ օգտագործվող ամենապարզ լծակավոր մամլիչները հետագայում միայն թափանցեցին խաղողագործության բնագավառ⁹: Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերում հայտնաբերված հնձաններում, որոնք խաղողագործական-գինեգործական մեծ համալիրներ էին, ոտքերով արդեն ճղմված խաղողի դանգվածը կրկին ճղմել են լծակավոր մամլիչի օգնությամբ՝ ակոսառվակով և ծորակով օժտված նման տարապանների վրա¹⁰: Պաղեստինի ժայռափոր հին հնձաններում խաղողի վերջնական մշակումը նույնպես կատարվել է լծակավոր մամլիչի օգնությամբ, անմիջապես հարթակներից մեկի վրա, և քանի որ հնձանը ժայռափոր էր, ուստի հատուկ սալի պահանջ չի դգացվել: Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում ժամանակակից հնձանները բաղկացած են երկու հարթակից՝ մեկի վրա խաղողը ճղմում են ոտքերով, իսկ մյուսում՝ մամլում մնացորդները¹¹: Աղագրական տվյալներից հայտնի է, որ Վրաստանում մինչև այժմ գոյություն ունեն քննվող սալի նման սալաքարեր, որոնց վրա դրվում է ճղմված խաղողի մնացորդներով լի արկղը և մեկ անգամ ևս ճղմվում լծակավոր մամլիչի օգնությամբ: Ստացված գինին կռվում է նակաչի, որը հաճախ իսառնում են մաքուր գինուն, վերջինս ավելի թունդ գարձնելու նպատակով¹²:

Դվինին հյուսիս-արևելքից հարող մերձակա Քաղցրաշեն գյուղի հեղեղատից, որտեղ տարիների ընթացքում հաճախ երևան են գալիս կարասային թաղումներ, 1950 թ. հայտնաբերվել է տուֆե, քառանկյուն, բայց նույն սկզբունքով պատրաստված սալաքար (չափերն են. 0,80×1,0 մ), որի

հարթ մակերեսը ընդհանուր ակոսառվակը մի կողմում վերածվում է ծորակի (տախտ. XII, 9):

Արմավիր քաղաքի արևմտյան ծայրամասում պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են հելլենիստական գարաշրջանին պատկանող նմանօրինակ սալեր¹³: Ընդ որում գրանցից մեկը պատրաստված է կարմիր տուֆից, ոժտված ակոսառվակով և ծորակով, ունի նաև քարե գուռ, որի մեջ լցվել է քաղցուն: Իսկ մյուսը՝ թեպետ պարզ ձևով սալ է (առանց ակոսի և ծորակի), սակայն ուշագրավն այն է, որ ի հայտ է եկել in situ. մ.թ.ա. III—I դդ. բնորոշ հնձանի շինություն մեջ՝ խաղողի տրորման հրապարակի հյուսիսային մասում, երեք կողմից սվաղի մեջ առնված:

Հելլենիստական դարաշրջանի տարապաններ հայտնի են նաև Լուրի-շատից, Եղեգնաձորի շրջանից, Շամիրամի բնակավայրից¹⁴, նմանօրինակ սալ ցուցադրված է Նախիջևանի թանգարանում:

Հետաքրքիր է նշել, որ Հայաստանի ոչ միջնադարյան, ոչ էլ ժամանակակից հնձաններում նման նշանակություն ունեցող շին եղել: Դրանք, ամենայն հավանականությամբ, սոսկ ժամանակի և միջավայրի ազդեցության արգասիք են, որոնք հետագայում իսպառ վերացան: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մ.թ.ա. I դ. ալլ սալաքարերը անհետանում են անգամ հյուսիս-մերձսևծովյան խաղողագործական և գինեգործական միջամալիկներից և խիստ սահմանափակ քանակությամբ օգտագործվում միայն տնային հնձաններում: Նախկինում խնամքով պատրաստված և մշակված տարապանները փոխարինվում են կոպիտ, փոքր չափերի, ինքնագործ սալաքարերով: Եվ արդեն մ.թ. I դ. վերջիններին գերը մեծ կառույցներում կատարում էր խաղող ճղման հարթակներից մեկը, որի հատակը երեսապատվում էր մեկ՝ քառակուսի կամ մի քանի սալերով, իսկ լծակավոր մամլիչը փոխարինվում կատարելագործված, պտուտակաշարժ մամլիչով:

Այսպիսով, հնագիտական տվյալները համաձայն, քննվող արտադրական նշանակություն ունեցող սալաքարերի ամենավաղ օրինակները պատկանում են մ.թ.ա. IV դ., իսկ ամենավաղ օգտագործումը՝ հելլենիստական դարաշրջանին¹⁵:

Նկատի առնելով քննվող սալերի վերահիշյալ աղբյուրները, ամենալայն օգտագործման ժամանակաշրջանը, պատրաստման և մշակման կատարելությունը, ինչպես նաև հնագիտական և ազգագրական տվյալները՝ Դվինում և մերձակա Քաղցրաշենում հայտնաբերված տարապանները պետք է թվագրել հելլենիստական ժամանակաշրջանով, թերևս ամենաուշը՝ մ.թ.ա. I—մ.թ. I դդ. սահմանագծով:

*
* *

Խնցեգործության բուն պրոցեսին վերաբերող շատ կարևոր մանրամասն գուրգի անիվները¹⁶, Դվինի միանավ եկեղեցու շրջակայքից, V—VI դդ. միջնադարյան շերտին նախորդող՝ հելլենիստական գարաշրջանին բնորոշ

գունագարգ և հասարակ ինքնաթիռների ռազմապիսի նմուշներով հագեցված՝ 0,5 մ հզորությամբ հորիզոնում 1974 թ. հայտնաբերվել է դուրգի տուֆից պատրաստված անիվի ստորին մաս (տախտ. XII, 1, 3): Վերջինս ունի գեպի ցած լայնացող, խնամքով հղկված կարճ վիղ և կոնաձև ակոս (շափերն են. պահպանված բարձր. 7 սմ, հիմքի բարձր. 3 սմ, տր. 13 սմ, ակոսի տր. 5,5 սմ):

Տակավին 1966—1967 թթ. միջնաբերդի գագաթի «բակ» կոչված պեղվածքում, վաղ միջնադարյան շինությունների հատակի տակից (մոտավորապես՝ 0,2 մ խորությունից). հայտնաբերվել են բացառապես հելլենիստական ժամանակի նյութեր, որոնց թվում նաև գուրգի անիվի գրեթե գլանաձև ստորին մաս՝ կոնաձև ակոսով (շափերն են. պահպանված մասի բարձր. 9 սմ, հիմքի ար. 10 սմ, ակոսի տր. 5,5 սմ): Անիվը գեղնավուն կավից է, բաց վարգագույն փայլեցման հետքերով (տախտ. XII, 2, 4): Նման հարգարումը բնորոշ է հելլենիստական գարաշրջանի ինքնեղենին:

Հնագիտական և աղագրության նյութերի համագրումը հնաբանությունում է ընձեռում արժարժեքի Դվինում հայտնաբերված գուրգի անիվի կառուցվածքային և տեխնոլոգիական որոշ հարցերի նման գուրգերը կաղմված են եղել սկավառակից, առանցքից և հենակից: Սկավառակը՝ կոնաձև ծայրերով առանցքի միջոցով, ամրացվել է հենակին և գրվել շարժման մեջ ձեռքի կամ ոտքի օգնությամբ: Դատելով Դվինի գուրգերի անիվների շափերից, վերջիններս եղել են ոչ այնքան ղանգվածեղ և, անշուշտ, պատկանում են ձեռքով պտտվող գուրգերի շարքին:

Դուրգի անիվների առկայությունը Դվինում արտահայտվում է ինքնեղենի կայուն և հաստատուն ձևերի, հաճախ ստույգ կրկնությունների, նաև մի ձևի բաղման և բաղման տարրերակների, անոթների բարդ ձևավորված շուրթերի, տարբեր մասերի սահուն և համաչափ անցումների, շափերի և ղարգանկայինների կայուն և գեղարվեստորեն ներգաշնակ լուծման մեջ: Դուրգը ապահովելով արտագրության արագ և որակյալ ընթացքը, նպաստում էր անոթների ոչ միայն կիրառական, այլև գեղարվեստական նշանակության ի հայտ գալուն: Դվինի ինքնեղենի մեծագույն մասը, գուրգով պատրաստվելուց հետո, ենթարկվելով հետագա մշակման (հղկման և անգորուպատման՝ հատկապես գունավոր լուծույթներով), կորցրել է անիվի հետքերը, սակայն կան առանց անգորի նմուշներ, որոնց վրա պահպանվել են գրանք՝ նեղ, շրջանաձև, կանոնավոր, խիտ սկոսագծերի ձևով:

Ուշագրավ է, որ անտիկ հունական նորագեղ անոթների մեծագույն մասը պատրաստվել է հենց ձեռքի դուրգով: Մասնագետները նշում են վերջիններիս կիրառությունը նաև Հյուսիս-մերձսևծովյան անտիկ բնակավայրերում¹⁷:

Տուֆից պատրաստված գուրգի անիվ հայտնաբերվել է Արտաշատում (բարձր. 10 սմ, տր. 23 սմ): Վերջինիս ակոսավոր կոնաձև հիմքը այնպես ցայտուն չի ընգծված, ինչպես Դվինի տուֆե անիվինը: Սակայն ելնելով կառուցվածքից, ենթադրվում է, որ սա ևս աշխատել է նույն սկզբունքով՝ ձեռ-

բի օգնութեամբ: Մասնակագրական առումով ևս ուսումնասիրվող անիվներն աղերսվում են, քանի որ Արտաշատի դուրգի անիվը հայտնաբերվել է 7-րդ դարի մ.թ.ա. II—I դդ. պատկանող շերտում¹⁸:

Բրոնզեդարյան խեցեղենի ուսումնասիրութունը հիմք է տալիս ենթուդրելու, որ պարզ հաստոցային սարքը Հայաստանում սուղին անգամ հանդես է գալիս մ.թ.ա. III հազարամյակում, տեխնիկայես կատարելագործվել է մ.թ.ա. II հազարամյակի ընթացքում¹⁹, կալից պատրաստված գուրգի ամենավաղ անիվներ և մանրամասներ (այդ թվում դուրգի քարե հենակ) հայանի են ուրարտական հաշարձաններից՝ Կարմիր բլուր, Արինքերգ, Արգիշախիխիլի²⁰: Դուրգի լավ պահպանված անիվներ հայտնի են Դվինի միջնադարյան շերտերի պեղումներից, ընդ որում դրանցից մեկը պատվել է ութի օգնութեամբ²¹:

Ուրարտական, հելլենիստական և միջնադարյան գուրգի անիվներն արտաքնապես էական փոփոխութունների, բացառութեամբ որոշ մանրամասների, չեն ենթարկվել: Հնագիտական նյութերի ուսումնասիրությունը թույլ չի տալիս դուրգի անիվների ստույգ տիպարական պատկեր ստեղծել ժամանակագրական կարգով: Սակայն ակնհայտ է, որ ժամանակն ասանձնապես չի ազդել ուսումնասիրվող սարքի կառուցվածքային սկզբունքի, հետևապես՝ ձևի վրա: Այժմ էլ հայ տնայնագործը օգտագործում է ձեռքի գուրգ, որի խուլ ակոս-առանցքակալով շրջանաձև սկավառակը հույնպես պտտվում է բարի մեջ ամրացված առանցքի շուրջը (որպեսզի անիվը շտատանվի, այն լրացուցիչ ամրացվում է խաչկապով՝ պահվող շորս ճաղերով)²²:

Ուրարտական և միջնադարյան համանման նյութերի շարքում Դվինում և Արտաշատում հայտնաբերված հելլենիստական ժամանակաշրջանի գուրգի անիվները եղակի նմուշները վկայում են Հայաստանի անաիկ դարաշրջանի խեցեգործության աճի և զարգացման թրոշակի մակարդակի մասին, որը բնութագրվում է անդական խեցեղենի գանգվածային արտադրութեամբ:

2. ԽԵՑԵՂԵՆ

Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի գրեթե բոլոր հուշարձաններում, այդ թվում Դվինում ևս, քննվող ժամանակի խեցեղենը երևան է գալիս առատութեամբ: Բազմաձևութեամբ, հարուստ հարգաբանքով և աղերսներով այն անգերադանց հնագիտական նյութ է, որ բնութագրում է հետագույն ժող հնավայրի նյութական մշակույթը բազմակողմանիորեն, բացահայտում է խեցեղենի արադրության դարգացման աստիճանը ու ինքնատիպութունը, միաժամանակ հուշարձանը թվագրող ամենակարեոր կովաններից մեկն է:

Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղենի հավաքածուն հայտնաբերվել է հիմնականում հնագիտական պեղումների ընթացքում՝ քննվող ժամանակի շերտերից և դամբարանադաշտից²³: Այդ խեցեղենը, հնաագա

դարերի շինարարական դործունեության հետևանքով, հաճախ խառնված լինելով հուշարձանի վերին շերտերի հետ, երևան է դալիս նաև միջնադարյան շերտերում՝ հորերում, նկուղներում, շինությունների հիմքերում: Խեցեղենի ամրողական նմուշները ստկավ են, սակայն պահպանված թեկոյների շնորհիվ վերականգնվում են դրեթև ընդհանուր անոթների ձևերը: Եվ խեցեղենի ռեստանտսիրուկները կատարվում է վերջինիս ամենաէական հատկանիշների՝ ձևի և դարձապատկերի վերլուծության շնորհիվ:

Կաբադնեբը ունեն տափակ նստուկ, հաստալատ կողերով թուուցիկ իրան, կարճ վիղ և դուրս ցցված կամ լայն փոված դանգվածեղ շրթով պսակ (տախտ. XIV, 5, տախտ. XVII, 6, տախտ. XVIII, 2, 4): Սրանք ձևով բավական վարպետորեն սլատրատված, բայց ընդհանուր առմամբ կոպիտ անոթներ են (չափերն են. բարձր. 110—120 սմ, բերանի ընդ. 50 սմ, փորի տր. 80—90 սմ, նստուկի տր. 15 սմ, իսկ կողի հաստ. 2—2,5 սմ): Բացակայում է արտաքին որևէ մշակում, որևէ դարդ, բացառությամբ երկու կարասների, որոնցից մեկի շուրթը պատած է փորագիր ատամնաձև, իսկ մյուսի իրտնի տառամասը ընդհանուր երկու նեղ ուռուցիկ դարձադրոշմներով: Այս անոթների մի մասը օգտագործվել է որպես թաղման կարաս: Եթե դատենք թաղման կտրասների հաճախ անմշակ հողագույն կամ դուրսի (նարնջագույն, դեղնավուն) արտաքինից և պատերի վրա ներսից պահպանված հետքերից, ապա անմոռվենք, որ սրանք լայնորեն կիրառվել են նաև կենցաղում: Հաստափոր իրան, բայց փոքր նստուկ ունենալու պատճառով, հավանաբար, հարմար են նկատվել դրանք կիսով չափ թաղել դետնի մեջ: Այդ յուրահատուկ կիրառման պատճառով էլ, ըստ երևույթին, հիշյալ անոթների արտաքին մշակման և նկարազարդման սահմանափակումն չի եղել:

Փոված, լայն շրթով միջին տարողությամբ կարասների մի մասը գունազարդված է (տախտ. XV, 3, 7, 13, 17, տախտ. XVII, 1, 2): Այս ուռուցիկների ընդհանուր նարնջագույն ուռուցիկ իրանը, վղից անմիջապես ներքև դարձապատված է միմյանց հաջորդող նեղ ժապավենների, հղերված՝ վառ կարմիր և սև ցանցկեն, սլաքաձև, եռանկյունաձև, ալիքաձև դարձադրոշմներով: Բեկորներից մեկի ընդհանուր նարնջագույն մակերեսի վրա կարմիր և սև միմյանց հաջորդող, ուղիղ և ալիքաձև ժապավենների միջև նկարված է ընդհանուր, մյուսի վարձագույն մակերեսի վրա՝ ընդհանուր շաղանակագույն ռճավորված ծառ՝ կարմիր անոթներով (տախտ. XV, 1, 14): Նման դարձադրոշմներ պատկերված են Արմավիրի, Գառնիի և Արտաշատի գունազարդ խեցեղենի վրա: Հեղինակական ժամանակի գունազարդ, բայց հսկայական չափերի կարասներ հայանարելվել են Սամաղուդում²⁵ (Վրաստան):

Դվինի գունազարդ կարասներից մեկի շրթի բեկորի վրա պահպանվել է ցլադուխ կանթ (տախտ. XVI, 1, տախտ. XVII, 1): Ցլի դուխ (երկ. 7 սմ) օժտված է երկու կողմից դուրս ցցված ալիքերով և փոքրիկ թմրիկներով (ռճավորված եղջյուրներ), թթի վրա առկա են կնճռաձև ակոսներ, իսկ բերանը արտահայտված է ուղիղ գծով: Ուշագրության արժանի է ցլի ճակատի դե-

դին գույնի սեպագույն նշանը. որը աղերսվում է Դվինում պահվող, չափերով ավելի փոքր (4,5×4 սմ) ցլազուխ կանթի նման նշանին (տախա. XVI, 2, տախտ. XVII, 3):

Ցլազուխ կանթերի ճակատին առկա դեղին գույնի սեպաձև նշանները հիշեցնում են Հայոց մայր դիցուհի Անահիտի մեհյանի սրբազան ցլերին, որոնց մասին Պլուտարքոսը գրում է. «Այս եզներին օգտագործում են միայն զոհաբերության համար, իսկ ուրիշ ժամանակ դրանք ազատ արածում են դիցուհու ջահր խարանած նրանց (ճակատներին)»²⁶: Այս տեղեկությունը վերաբերում է Եկեղյաց գավառի Երեղ ավանում դառնվող նշանավոր անահատական տաճարին: Յուր, որ բնական արգասավորության անսպառ աղբյուր էր, կապված լուսնի կենսատու խոնավության աղբյուրի հետ, ապահովելով երկրային խոնավությունն ու պտղաբերությունը, դրանցով իսկ սերահորեն առնչվում էր մայրաստվածուհու պաշտամունքի հետ: Պաշտամունքային այս կապակցությունը մշտապես այնքան հզոր է եղել, որ մինչև XIX դ. վերջը Քաջբերունյաց խաթուն Տիրամոր վանքում պահվել են «տիրամոր նշանով», այսինքն՝ ճակատի վրա սպիտակ խալ ունեցող եղներ և կովեր²⁷: Եղը կամ ցուր, շնորհիվ իր հզոր տնտեսական նշանակության, դեռևս նախնադարից սկսած կապված լինելով հատկապես երկրագործական արգասավորության հետ, յուրաքանչյուր երկրագործի օջախի հովանավորյալ պահպանիչն էր, նրան հաց ու բերքառատություն պարգևողը, ուստի և հաճախ տների ճակատից կախում էին եղան գանդ²⁸:

Ցլի պաշտամունքը խոր արմատներ է ունեցել նաև այստեղ՝ Դվինում: Վերջինս որպես երկրագործական արգասավորության և պտղաբերության խորհրդանշան հանդես է գալիս նաև մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի պաշտամունքային համալիրում՝ սրբազան զոհաբանների և ցլազուխներով ղարդարված մի շարք ծիսական խեցանոթների վրա²⁹: Այսպիսով, ցլակերպ կանթերով օժաված կարասների առկայությունը անտիկ Դվինում վկայում է աեղի երկրագործ ժողովրդի հավատալիքների հետ առնչվող, հիշյալ ավանդական պաշտամունքի մասին:

Վերը նկարագրված կարասների խումբը սերահորեն աղերսվում է Արմավիրի, Արտաշատի, Գառնիի, Օշականի հելլենիստական ժամանակի նման կարասներին³⁰, որոնք նույնպես օգտագործվել են և՛ տնտեսության մեջ կենցաղային տարբեր նպատակներով, և՛ ծառայել որպես թաղման անոթներ:

Կճուճների մեծադույն մասը տափակ հարթ հստակով, ուռուցիկ իրանով, կարճ վզով, դուրս հակված նուրբ կամ հասաաշուրթ պսակով անոթներ են (րևանի բացվածքի տր. 16—25—30 սմ): Երկկանթանի կճուճների ուռուցիկ իրանը կանթի տակից (այսինքն՝ ուսամասից) դեպի վեր նկատելի նեղանում է (տախտ. XXII, 9): Առկա են նաև երկսրավուն, ձգված իրանով, երկար նեղացող վզով, ուղիղ կտրված շրթով կճուճներ (տախտ. XXII, 5):

Սրանք հիմնականում հարդարված են միագույն՝ դարչնագույն, շագանակագույն, մոխրագույն գույներով: Կճուճներից մեկի վիզը և դուրս հակ-

ված շուրթը բոլորված են ակոսագծերով (տախտ. XVII, 5), մյուսը գունա-
դարգված է՝ վարգագոյն ուսամասի վրա կարմիր գույնով, նկարված է
եղջերավոր կենգանու ոճավորված պատկեր (տախտ. XIV, 7, տախտ. XXII,
8)։

Առսունձնանում են գնդաձև իրանով, դուրս հակված նուրբ շուրթով պու-
լիկները (րերանի բացվածքի տր. 7—12 սմ) (տախտ. XXII, 2, 6, 7)։ Սրանք
ղեղին կամ կարմիր գույնի ունեցող են հարգարված։ Դեղնավուն անոթներից մե-
կի վերնամասը լրացուցիչ երանգավորված է կարմրաշագանակագույն վրձնա-
հարվածներով (տախտ. XXII, 7)։

Կարասային թաղումից հայտնությունից հետո հենց նաև ձեռածիկի, գորշ գույնի
պուլիկներ (տախտ. XIV, 6, 8), որոնցից ունկանման կանթերով հնաոճ պու-
լիկը անգամ չափերով աղերսվում է Գառնիի նույնպես մ.թ.ա. II—I դդ. կա-
րասային թաղումից ի հայտ եկած, բայց կարմիր անգորով պատված, ա-
նոթին³¹։

Տնտեսության մեջ և կենցաղում ամենալայն կիրառություն ստացած
բնավոր անոթները, դարձր շարունակ տիպաբանորեն պահպանողական լո-
նելով հանգրձ, խնչպես տեսնում ենք, հելլենիստական դարաշրջանում ներ-
կայացվում են ժամանակին բնորոշ ձևավորմամբ և արտաքին հարդարմամբ
Օլոնթայաները ունեն հարթ նստուկ, գնգաձև իրան, հմտորեն ձևավոր-
ված երեքնուկաձև պսակ և շրթից անմիջապես ձգվող երկայնակի ակսո-
ված կանթ (տախտ. XX, 1)։ Սրանք ներկված են գեղնավուն կամ մոխրա-
գույն և խնամքով կոկված են։

Թեև ուրարտական խեցեղենի մեջ առաջնակարգ տեղերից մեկը գրա-
վում են նման սափորներ³², այսուհանգերձ ուսումնասիրողները հակված են
տեսնելու նաև հունական նախաալի աղբեցությունը Հայաստանի հելլենիս-
տական ժամանակի ոլոնթայաների պսակների ձևավորման մեջ³³։ Ուստի
քննվող ձևի սափորների կենսունակությունը բացատրվում է խնչպես տե-
ղական խոր արմատներով, այնպես էլ ժամանակի և հունական աշխարհի
աղբեցությամբ։

Հետաքրքիր է հարթ նստուկով տանձաձև իրանով, բարձր ներձկված
վզով, պուր պսակով և շեղված աղեղնաձև կանթով սափորը (չտփերն են.
րերանի բացվածքի տր. 10 սմ, նստուկի տր. 18 սմ, բարձր. 36 սմ), (տախտ.
XX, 2)։ Անոթը գարշնադույն է՝ նկատելի վարդագույն երանգով, իսկ շուր-
թը և վզամասը բոլորված են նեղ ակոսագծերով։

Սյա սափորը իր նախատիպը գտնում է Հայաստանի մ.թ.ա. VI—IV դդ.
խեցեգործական արտագրանքի մեջ, վերապրուկային ձևով պահպանվելով
նաև Արմավիրի, Արտաշատի, Դվինի հելլենիստական ժամանակի խեցու-
նոթների շարքում³⁴։

Ներկայացված են ուռուցիկ իրանով, լայնաբերան անոթներ՝ եռաթերթա-
ձև շրթով ձևավորված ծորակով (րերանի բացվածքի տր. 10—19—26 սմ),
(տախտ. XVI, 3, տախտ. XX, 3, 5)։ Այս անոթները հիմնականում ներկված
են կարմիր գույնով և փայլեցված դեղնավուն, դարչնագույն, նարնջագույն

երանդներով: Մեկ օրինակ գունազարդված է, ընդհանուր մականերսը վարդագույն է, իսկ բերանի և ծորակի շուրթը երիզված վառ կարմիր, նեղ ժապավենով (տախտ. XV, 2, 4—6, 8—12): Նման ժապավեններով են երիզված նաև կարմիր և սև գույներով անոթի վրա նկարված՝ ցանցկեն և եռանկյունադարձ միմյանց հաջորդող դարձագոտիները: Վերջիններս առնչվում են Նոր Արմավիրի նույնատիպ խեցանոթի զարգապատկերներին³⁵,

Առկա է նաև ներս կորացող շրթով փոքր թաս, որը պսակի և իրանի միացման մասում ունի գլանաձև ծորակ (բերանի տր. 7 սմ, բարձր. 4 սմ): Թասը բաց գաղչնագույն է, շուրթը և պսակը հարդարված կարմիր գույնի վրձնաթեփով (տախտ. XX, 4):

Հայաստանի անտիկ զարաշրջանի հուշարձաններում (Արմավիր, Գառնի, Արտաշատ, Նոր Արմավիր, Կարճազբյուր, Մոխրարլուր, Ջրառատ) Երկայացված են քննվող անոթների՝ կճռճ, սափոր, քրեղան, թեյնիկ հիշեցնող բազմաթիվ տարատեսակներ, օճապուճ ուղղահայաց կամ հորիզոնական դիրքով ամրացված երեքնուկաձև, գլանաձև կամ ուղղակի ձգված և կախ ընկած ծորակով³⁶, թեև ժամանակագրական առումով, այս անոթները գերէածության մեջ են մտնում 5—4-րդ դդ., բայց ձևավորվում են (հատկապես երեքնուկաձև ծորակները), հարդարվում գունային տարբեր երանգներով և պսակեղարգվում հիլենիստական զարաշրջանում:

Տափաշները սկավառակաձև ուռուցիկ իրանով, կարճ վզով, բոլորակ պսակով, դուրս ցցված կոորսմուն կողերի վրա երկու փոքրիկ կանթերով անոթներ են (չափերն են՝ 28×22 — 38×27 — 47×44 սմ), (տախտ. XIII, 1—2): Ուս Դվինի խեցեղենի առավել բնորոշ և բաղմաքանակ ձևն է:

Տափաշների բաց գույնի (սպիտակ, դեղին, վարդագույն, նարնջագույն, դարչնագույն, մոխրագույն), խնամքով կոկված, փայլեցված մականերսը նկարադարձված է վառ և մոգ (վարդագույն, կարմիր, բալի երանգով, նարնջագույն, գարնագույն, շագանակագույն, սև) գույների տարբեր լայնություն համակենտրոն շրջանագծերով: Սրանք անոթի կենտրոնում կաղմուճ են խաչաձև կամ ճառագայթաձև դարձապատկերներ: Առկա են նաև այս նույն հարդարման, գունային նման կոլորիտով պատկերված, առավել բարդ տարրերակներ: Այստեղ, միմյանց հաջորդող համակենտրոն շրջանագծերի միջև, նկարված են ալիքաձև, զիգզագաձև, ծաղկաշղթայաձև, շեղանկյունաձև և ցանցկեն դարձապատկերներ (տախտ. XIII, 5—6): Իսկ մի քանի բեկորների բեղնավուն մականերսի վրա, դարչնագույն և շագանակագույն կամարների միջև, նույն գույներով պատկերված են թռչուններ (տախտ. XIII, 4): Այս թռչնադարձ գոտին բոլորել է տափաշի կենտրոնական մասը, որին հաջորգել են արգեն վերը հիշատակված ալիքաձև, ծաղկաշղթայաձև և նման այլ զարգապատկերներ: Հայտնաբերվել են բեկորներ՝ պարող մարդկանց հիշեցնող ոճավորված պատկերադարձումով:

Դվինի տափաշները ձևաբանորեն, նկարադարձման ընդհանուր բնույթով, և վերջապես ժամանակագրորեն աղերսվում են Հայաստանի անխտիր բոլոր հիլենիստական բնակավայրերից, նաև վերջինիս գոյությունը վկայող

չերտերից և դամբարաններ՝ ց հայտնաբերված և մ.թ.ա. II—I դդ. խեցեղև-
նի մեջ նույնպես առաջատար տեղ գրավող նման անոթներին³⁷։

Դվինի դամբարանադաշտում, կարասային թաղման մեջ հայտնաբեր-
վել է ղնդաձև տափաշիշ (չափերն են՝ 26×33 սմ) (տախտ. XIII, 3)։ Անոթի
կարմիր դույնով ներկված իրանի վրա եկատեի են վրձնահարվածների և թե-
թեակի փայլեցման հետքեր։

Դիտոդությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում հայտնաբերված
տափաշները՝ երկու կամ մեկ կողմից սեղմված սկավառակափայ ուռուցիկ
իրանի վերոհիշյալ ընդունված ձևը միայն մ.թ.ա. I դ. (հատկապես վերջում)
կորցնում և դառնում են ղնդաձև³⁸։ Բացի այս, Դվինի ղնդաձև տափաշիշը իր
արաքին մշակմամբ, կարմիր ներկով, անփուլի, թեթեակի փայլեցման
հետքերով, ոչ հարթ մակերեսով և վերջապես նկարադարձման բացակայու-
թյամբ հարում է մ.թ.ա. I դ. իսցեղենին, ուստի և թվագրվում ոչ վաղ քան
մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կեսով։ Ոչ հելլենիստական ժամանակաշրջանով են
թվագրվում նաև Արմավիր, Արտաշատ, Սրապն հնավայրերից հայտնաբեր-
ված ղնդաձև ջրամանները³⁹։

Տափաշները, հնագույն արևելյան ծագում ունեցող այս անոթները, ո-
րոնք հայանի էին դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից՝ որոշ ընդհատումի-
նով, սակայն պահպանելով հիմնականում իրենց ձևը, կենցաղավարեցին և
ամենալայն աարածումը դառան հատկապես հելլենիստական դարաշրջանում,
գրավելով Անդրկովկասը, Հյուսիս-մերձստոպլյան ընկավայրերը, Փոքր
Ասիան, Միջին Ասիան և Առաջավոր Ասիան⁴⁰։ Տափաշները այս հսկայա-
կան տարածքում երևան եկան ռադմատեսակ աարքերակներով՝ միակող-
մանի կամ երկկողմանի ուռուցիկ, սկավառակաձև նույնիսկ ափակ իրա-
նով. առանց դարձապատկերների և դարձարված դուրադարձումով կամ
ակոսադձերով։

Հելլենիստական կերպարանքով Դվինի տափաշները՝ ծագումնաբանու-
րեն, ձևաբանորեն, հաճախ նաև նկարադարձումով հարում են հելլենիստա-
կան աշխարհի վերոհիշյալ անոթներին։ Այսպիսով, Հայաստանի, այդ թվում
նաև Դվինի տափաշները պե՛տք է համարել հելլենիստական երկրների
նյութական ամենասերտ առնչությունների և ընդհանրությունների արդասիք։

Թափ-քեղաճեքի ափակ, հարթ նստուկից աստիճանաբար լայնացող
կողերը ընդգծված անցումով կաղմում են ներկված վիղ, դուրս հակված՝
կլորափուն կամ թեթևթյամբ կտրված շո-րթ (չափերն են. իրանի ռացված-
քի ար. 19—30 սմ, նստուկի ար. 7—10 սմ, վղի բարձր. 2,5—4 սմ, խոր.
6—7 սմ) (աախա. XIV, 3, 4, տախա. XXI, 1, 3, տախա. XXII, 4)։ Սրանք
ներկայացված են ժամանակին ընդող դուրադարձմամբ. իրանը՝ դեղին, դարչ-
նագույն, նարնջագույն, վարդագույն, իսկ ներձկված վիղն ու շուրթը հարդար-
ված են եղել այլ ցտյտուն դույններով՝ կտրմիր, դարչնագույն, մուգ շագանա-
կագույն։

Առկա են նաև նման ուրվապաակներնրով, ռայց վերնամասի կտրուկ
ներձկումով և դուրս ցցված, փոված, լայն շուրթով թասեր (աախա. XXI,
4)։ Սրանց՝ դունային վառ երանդներով (դեղին, դարչնագույն, նարնջա-

դույն, կարմիր) հարգարված շուրթերի վրա պատկերված են անրեններ կամ ցանցաղարգ գոտիներ:

Կարճ վզամառով, կլորավուն շրթով խոր լիսերի՝ դեղնավուն, դարչնագույն կամ նարնջագույն, ներքին մակերեսի վրա նկարված է վառ կարմիր գույնի խաչաղարղ (տախտ. XVIII, 1): Ձևով դրեթե նման վառ դարչնագույն, փայլուն թափ, ուղիղ կտրված, հարթ շուրթի վրա պատկերված են ռաց և մուգ շագանակագույն գծիկներ (տախտ. XXI, 8):

Ներկայացված են նաև ներս կորացող շրթով թասեր (չափերն են. ընդհանուր ռացվածքի տր. 10—18 սմ, խոր. 1,5—1 սմ), բրնձից մեկի վրա պահպանվել են թեթևակի ձևավորված ոտք-նստուկի հետքեր: Այս թասերը դեղնավուն, դարչնագույն կամ նարնջագույն են, իսկ ներքուստ և վերնամասը արտաքուստ հարգարված վառ կարմիր, շագանակագույն (տախտ. XIV, 1—2, տախտ. XVIII, 3, տախտ. XIX, 4, տախտ. XXII, 3):

Խոր ափսե է հիշեցնում հարթ, համեմատաբար նեղ հատակով, շեղ՝ թեթևակի կորացող կողերով, փոված, լայն պսակով ամանը (տախտ. XIX, 5): Սա արտաքուստ վարգագույն է, ներքուստ՝ դարչնագույն, փոված պսակը հարգարված է կարմիր գույնի շեղանկյունիներ: Գ կաղմված դարդագոտիով: Արմավրի հելլենիստական ժամանակի նման անոթների վրա նույնիսկ կրկնվում է հիշյալ դարգագոտին (երբեմն ցանցկեն)⁴¹:

Ուշագրավ է ծանծաղ պնակի՝ թանձր կարմիր գույնի իերկով պատված շրթնամասի ընկերը. ներքին՝ ռաց դարչնագույն մակերեսի վրա վառ նարնջագույն և սև գույնի ու պատկերված ծաղիկների և այլ բուսական ոճի դարգապատկերներով (տախտ. XXI, 7):

Թաս-քրեղանների ներկայացված խումբը անցնում է ավանդական-էվոլյուցիոն դարգացման հետաքրքիր ուղի: Հարթ նստուկով, ներձկված վզով, տարածե վերնամասերով թաս-քրեղանները՝ սկսած ուրարտական ժամանակներից ձևարանորեն էական փոփոխությունների չեն ենթարկվում, նման անոթներ առատորեն հայտնաբերվում են վաղ հայկական և հելլենիստական ժամանակի հռչարձաններում⁴²: Եվ թեպետ ժառանգական և օրգանական կապ է ստեղծվում տարածամանակյա այս անոթների միջև, այսուհանգերձ սրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացվում է արդեն իր գարաշրջանին ընդող հարդարմամբ: Նկատելի են գտնում նաև որոշ ձևարանական փոփոխություններ: Այսպես՝ հարթ նստուկով թասերը ուղ հելլենիստական ժամանակաշրջանում օժտվում են ռղակալոր ոտք-նստուկով (Դվին, Գառնի, Արտաշատ, Կարճաղբյուր)⁴³: Թասերի մի մասն էլ, ընդհանրապես, պահպանում է արխայիկ գծեր (փայլուն մակերես, ուռուցիկ բոլորագծերով կամ ակոսագծերով վերնամաս և ալլն):

Դվինի թաս-քրեղանները իրենց գունաղարգմամբ և բուն միջավայրում հայտնաբերվելու հանգամանքով իսկ լրացնում են Հայաստանի հելլենիստական ժամանակի նման անոթների հավաքածուն:

Հայնարերան, խոր տաշտերի փոքր նստուկից աստիճանաբար լայնացող կողերը վերնամասում կաղմում են ներձկված ակոսագոտի և փոխարկ-

վում կոորավուն շրթի (շափերն են. բերանի բացվածքի տր. 44—52 սմ, նստուկի տր. 15—15,5 սմ, բարձր. 18—19 սմ) (տախտ. XVI, 5, տախտ. XIX, 2—3): Վերջինիս հարուս են նման տաշտերի, բայց ղանգվածեղ շրթնամասեր, որոնց հաստ և լայն շրթի վրա առկա են եղունգաղարդ կամ էլ ակոսագծեր: Տաշտերը միագույն են՝ դեղնավուն, սարնչագույն՝ բեթիակի փայլեցումով:

Ներկայացված է նաև դուրս ցցված շրթով, ուղիղ, հասա պատերով, խոր տաշա, որի շրթի տակ, հորիզոնական դիրքով, պահպանվել է ակոսված, փոքր կանթը (պահպանված բեկորի երկար. 70 սմ) (տախտ. XVI, 4, տախտ. XIX, 1): Բաց դարչնագույն ներկով պատված անոթի մակերեսը հարթ է և լավ կոկված:

Վերը նկարագրված տաշտերը լայն կիրառություն են գտել տնտեսության մեջ, օգտագործվելով կաթի և խմորի համար: Այս անոթները գրավում են ժամանակագրական լայն շրջանակներ: Սրանց նախատիպերը առկա են ուրարտական խեցեղենում⁴⁴: Արաաշատի մ.թ. I—III դդ. և Դվինի միջնադարյան խեցեղենը ևս ներկայացնում է կաթնամանիների ընդամենը տարրերակներ⁴⁵: Ասկայն քննվող տաշտերը ձևով և արտաքին մշակումով աղերսվում են Հայաստանի հելլենիստական գարաշրջանի նմանօրինակ ամաններին՝ գտնված Արմավիրում և Արտաշատում⁴⁶: Թեպետ հիշյալ դարաշրջանի Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերի նման տաշտերը ունեն շրթի և ակոսագոտու ամենատարբեր ձևավորումներ, այդուհանգերձ Դվինի տաշտերն իրենց ընդհանուր տեսքով աղերսվում են նաև գրանց⁴⁷: Բացի այս, Դվինի նկարագրված տաշտերից երկուսով ծածկված էին մ.թ.ա. II—I դդ. թվագրվող թաղման կարասները:

Ընդամեններ (փիալաներ) նուրբ շրթով բարձր պսակները շեշտակի և ընգծված անցումով միանում են կիսագնդաձև իրանին (շափերն են. բերանի բացվածքի տր. 6—19 սմ, պսակի բարձր. 2,5—5 սմ) (տախտ. XV, 15—16, տախտ. XXI, 2, 6): Այս անոթները հիմնականում նրբախեցի են, լավ թրծված, կոկված և գունաղարգված: Ընդամենների ընդհանուր ֆոնը՝ գեղնավուն, գարննագույն, նարնջագույն, մարգագույն է, իսկ տվելի վառ գույնի պսակների վրա պատկերված են՝ կարմիր, սև, մուգ շագանակագույն ցանցազարդ շեղանկյունիներ, դիզադաձև. ավազաձև զարդադրոշմներ: Իրենքն էլ փիալաները պսակը և իրանի միացման տեղում բոլորված են վառ գույնի ժապավենով:

Փիալաները թե՛ մետաղագործության և թե՛ խեցեղեղեղության ընդամեններում հայտնի են ուրարտական (Կարմիր բլուր, Արինբերգ, Արգիշտի-խինիլի)⁴⁸, Աքեմենյան Իրանի (Պերսեպոլիս)⁴⁹, մ.թ.ա. VI—IV դդ. և հելլենիստական Հայաստանի հաշարձաններում (Ջրառատ, Բերդ, Նորաշեն, Ջուջևան, Աթարբեկյան, Արգիշտի-խինիլի, Կարնաղբյուր, Հացուվան, Օշական, Գառնի, Արմավիր, Արտաշատ)⁵⁰: Անտիկ գարաշրջանում, Աղվանքը և Վրաստանը ևս անմասն չեն մնացել փիալաների արտադրությունից⁵¹:

Այսպիսով, անոթների այս տիպը ծագման հին արևելյան ակունքներով

Հանգիստ, խիստ կենսունակ է իր արտագրական ավանգույթով: Վերջիններիս գոյատևման շնորհիվ, Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի մշակույթի մեջ կրկին հանդես է գալիս արևելյան-ավանդական տարրը, սակայն արգեն իր ժամանակին ընդունելով ձևավորմամբ:

Դվինում հայտնաբերված ռմականները հարելով հելլենիստական ժամանակի նման անոթներին, իրենց ամենասերտ աղերսները գտնում են Օշականում, Գառնիում, Արմավիրում և, հակառակ, Արտաշատում, որտեղ ղիգ-զագաձև, ալիքաձև, եռանկյունաղարդ գետիներով հարդարված փալաները հայտնաբերվում են մ.թ.ա. II—I դդ. պատկանող շերտերից⁵²:

Սկյառեղ՝ վեր ընկած գործը կարճ կողերով, թեթևակի ներս հակված շերտով, հարթ, լայն հատակի վրա՝ օղակավոր ոտք-նստուկով ամառ (չափերն են՝ բերանի ընկածքի տր. 32 սմ, նստուկի տր. 12 սմ, ընկածքի տր. 2 սմ, ոտք-նստուկի տր. 5 սմ) (ախա. XVI, 6, տախ. XXII, 1): Այն պատրաստված է գուրգուլ՝ լավ հունցված, բարձրորակ կավից: Այնուհետև հիմնականում ընկած ջագանակագույն է. արտաքուստ՝ կարմիր, իսկ ներքուստ՝ դարձադույն երանգներով փայլեցված: Հատակի վրա պատկերված են կարմիր համակենտրոն ժապավեններ:

Նման սկուտեղներ կան Գառնիի ամրոցում հայտնաբերված առաջին դարերի խեցանոթների հավաքածուի մեջ, սակայն վերջիններս միագույն են՝ կարմիր⁵³: Արտաշատի 8-րդ բլրի՝ II շինարարական շերտից, նաև գամ-րարանագաղտերից հայտնաբերվել են Դվինի ամանին աղերսվող՝ 35—36 սմ բերանի ընկածքի տրամագծով, 3—4 սմ ընկածքով, կարմիր և դարձադույն անգործերով երեսապատված, օղակավոր նստուկով սկուտեղներ: Սրանց ներսից, երբեմն էլ դրսից հատակի վրա սեղմումով արված են երեքից վեց շրջանաձև ակոսներ, ի տարբերություն Դվինի սկուտեղի գունազարդմանը: Արտաշատի այս անոթները թվագրվում են մ.թ. I—II դդ.⁵⁴: Մինչդեռ Շիրակավանում սրանք հայտնաբերվում են մ.թ.ա. I—մ.թ. I դդ. շերտից՝ գունազարդ խեցեղենի հետ: Ի դեպ նման սկուտեղները հայտնաբերված Պանտիկապեյում, հարելով միջերկրածովյան օրինակներին, ժամանակագրորեն չեն անցնում մեր թվականության սահմանները⁵⁵:

Դվինի սկուտեղը անտիկ աշխարհի նմանատիպ անոթների տեղական մի տարրերակ է: Վերջինս հելլենիստական ժամանակին ընդունելով գունազարդմամբ, հատկապես համակենտրոն շրջանագծերով և արտաքին հարդարմամբ, ամենայն հավանականությամբ, թվագրվում է հին և նոր դարաշրջանների սահմանագծով⁵⁶:

Ձիթաճաղերը թասանման, հարթ նստուկով, ուղիղ կողերով, պատույզի համար նեղացող քթիկով, դարչնագույն՝ նարնջագույն երանգով, մրապատ անոթներ են (ախա. XVII, 4):

Թասանման ճրագները իրենց պարզագույն ձևի և կիրառական մեծ նշանակության շնորհիվ հարուստում են նաև միջնադարում: Այսպես, Դվինում ներկայացված են նման ճրագների նաև միջնադարյան օրինակներ՝ օժաված փոքր պղնձեղով կամ ուրարտական ճրագների նման միջնորմով⁵⁷:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի մաքուր, միատարր, կարմրագույն

կավից պատրաստված, արտաքուստ սև լաքանման քսուկով պատված, բարձրորակ թրծուսով, նրբախեցի սրվակի բեկորը: Սա թե՛ որակապես և թե՛ արաարին հարգարսաւոր առանձնանում է Դվինի տեղական խեցեղենից և սերտորեն աղերսվում Արմավիրում, Արտաշատում հայտնաբերվող, հավանարար, փոքրասիական հելլենիստական կենարոններից ներմուծված, անոթ. ների նման նրբախեցի բեկորներին³⁸:

Ինչպես տեսանք, Դվինի հելլենիստական ժամանակի խեցեղենի հավաքածուն ներկայացված է բաղաժիվ գունազարդ նմուշներով: Վերջիններս երեսապատված են տարրեր, բաց դույնի ներկերով, իսկ պատկերադարձված և փայլեցված՝ որպես կանոն մուգ և վառ գույներով: Դունազարդ խեցանոթների գարգապակերները ըստ իրենց ընույթի կարելի է դասակարգել երեք հիմնական խմբերի՝ երկրաչափական, բուսական և կենդանական:

Երկրաչափական բնույթի զարդապատկերներ.

ա) ուղիղ գոտիներ՝ միմյանց ղուգահեռ կամ հորիզոնական, անկյուններ կազմող, և որպես համակենարոն շրջանագծեր:

բ) ալիքաձև, ղիգղագաձև, սլաքաձև, կիսաշրջանաձև, եռանկյունաձև ճառագայթաձև զարգագոտիներ,

գ) իրար մեջ գծված՝ եռանկյունիներ, կիսաշրջանակներ, ցանցադարձ շիղանկյունիներ, հորիզոնական գոտիների միջև պատկերված ցանցկեն կամ եռանկյունագրեր և այլն:

Բուսական բնույթի զարդապատկերներ.

ա) ծաղիկներ և այլ բուսական զարգեր,

բ) ծառ հիշեցնող ոճավորված պատկերներ,

գ) բուսական զարգեր՝ ուղիղ և ալիքաձև գոտիների համադրությամբ: Կենդանական բնույթի զարդապատկերներ.

ա) խոշոր եղջերավոր կենդանու ոճավորված պատկերներ,

բ) թռչունների պատկերներ՝ երկրաչափական ընույթի ուղիղ գծերով կազմված կամարների, ուղիղ և ալիքաձև գոտիների համադրությամբ:

Այսպիսով, ուսումնասիրվող հավաքածուին ընդորոշ են հատկապես երկրաչափական բնույթի զարգապատկերները, ավելի ստույգ՝ ալիքաձև գոտին, որը հանդես է գալիս խեցանոթների վրա պարզ և բարդ տարբերակներով՝ թե՛ առանձին և թե՛ այլ երկրաչափական, բուսական, կենդանական բնույթի զարգապատկերների համադրությամբ:

Վերահիշյալ բաղաժիվ զարգապատկերները կատարելիս օգտագործված է բաղմերանգ ներկապնակ.

1. սև՝ սև, մոխրագույն,

2. սպիտակ,

3. կարմիր՝ կարմիր, բալագույն, վարգազույն,

4. դեղին՝ գեղին, նարնջագույն,

5. շագանակագույն՝ շագանակագույն, սրճագույն, դարչնագույն:

Դիտողությունները ցույց են տալիս, որ խեցանոթների վրա հանդես են

գալիս ինչպես մի գունախմբի՝ բաց և մուգ երանգները ներդաշնակ (գուր- նագույնի վրա՝ շագանակագույն, սրճագույն, մոխրագույնի վրա՝ սև, վար- դագույնի վրա՝ կարմիր, բալագույն, դեղնավունի վրա՝ նարնջագույն)։ այն- պես էլ տարբեր խմբերի գույնային երանգները՝ իրարամերժ համադրությամբ (սպիտակի վրա սև, կարմիր, սրճագույն, նարնջագույնի վրա՝ սև, կարմիր, շագանակագույն, մոխրագույնի վրա՝ մուգ շագանակագույն)։

Պարզվում է իշխողը նարնջագույնի վրա՝ սև և կարմիր գույների իրա- բամերժ համադրություն է։

Քննվող խեցանոթների ձևի և զարդապատկերի վերլուծությունը մաշ- նանշում է, որ յուրաքանչյուր զարդապատկեր հանդիս է գալիս անոթի վրա ինչպես առանձին տարր կամ մոտիվ, այնպես էլ հաճախ զուգորդ- վելով միմյանց ստեղծում հորինվածքային փոխադարձ կապ, արժեքավո- րելով անոթը գեղարվեստական տեսանկյունից։ Այստեղ հանգեցնում, յուրաքան- չյուր զարդապատկեր, անկախ իր բնույթից, ավարտուն հորինվածքային լու- ծում ստանում է անոթի այն մասում, որը ձևարանական տեսակետից ընդ- գծված է։ այսպես՝ տափաշների, կարասների ուռուցիկ իրանի կենտրոնում, ըմպանակների բարձր պսակների, թաս-քեռզանների շրթնամասերի վրա և այլն։ Այսպիսով առկա է անմիջական կապ անոթի ձևի և զարդապատկերի միջև։ Եթե անոթի ավյալ ձևի շնորհիվ հնչում է զարգագոտին, ապա ձևն իր հերթին ընդգծվում է վերջինիս միջոցով, որտեղ մեծ գեր է կաարում նաև ճիշտ ընտրված գունային գամման։ Ուստի զարդապատկերի հորին- վածքային լուծումները ունեն ոչ միայն գեղարվեստական նպատակ, այլև ընդգծում են անոթի ձևը, իսկ վերջինս իր հերթին րացահայտում է նաև անոթի կիրառական նշանակությունը։ Յուրաքանչյուր խեցանոթ հանդես է գալիս ձևի, զարդապատկերի, գույների և կիրառական նշանակության տես- քակտելի միասնության մեջ։

Եվ ինչպես վերը ներկայացվեց, Դվինի խեցանոթները հենց այդ միաս- նության մեջ ազդեցվում են Հայաստանի հելլենիստական դարաշրը- ջանի խեցեղենին, կազմելով վերջինիս օրգանական մասը, որը և հնարու- լորություն է ընձեռում երևան բերել ընդհանուր գծեր նաև Հելլենիստական աշխարհի նման գունազարդ խեցեղենի հետ։ Այսպես, Դվինի հավաքածուին այնքան բնորոշ երկրաչափական բնույթի զարդապատկերները (նեղ և լայն գոտիները, համակենարոն շրջանագծերը, ալիքաձև ժապավենները) երևան են գալիս նաև Ուլլիսցիխում (Վրաստան) և նրա շրջակայքից, Ագրեբջա- նում՝ Խանլարից և Միլի տափասանի բլուրներից, Հյուսիս-մերձսևծովյան բնակավայրերից, Սիրիայի՝ Անախթ, Կիլիկիայի՝ Տարսուս, Փոքր Ասիայի՝ Պերգամոն քաղաքներից, Հունաստանից՝ Աթենքի Ագորայի և Կորնթոսի հել- լենիստական շերաներից⁵⁹։

Նյութի մանրակրկիտ վերլուծությունը մատնանշելով, հատկապես Ար- տաշատի մ.թ.ա. II—I դդ. խեցեգործական կենտրոնի մեծ ազդեցությունը Դվինի քննվող բնագավառի արտադրանքի վրա և րացահայտելով, ինչպես վերը ներկայացվեց, բազմաթիվ ընդհանրություններ թե՛ ձևերի, թե՛ զար- դապատկերների, ի հայա է բերում նաև առանձնահատկություններ, որոնք

խկ ընորոշում են Դվինի արտադրանքի ինքնուրույնությունը: Արտաշատի առևտրատնտեսական և մշակութային առնչությունները Մերձավոր արևելքի, Միջերկրական ծովի արեւելյան ավազանի, Փոքր Ասիայի հոնիական-հելլենիստական կենտրոնների հետ իր նշանակալից ազդեցությունն է թողել նաև նրա խեցեղործության վրա: Ուտար խեցեղենի ներհոսքը այստեղ՝ ինչպես արդեն նշել են մասնադետները, ազդեց ոչ միայն տեղական խեցեղենի տոհմին աիւլերի վրա՝ մասամբ կերպարանափոխելով դրանք, այլև տվեց մինչ այդ Հայաստանին անհայտ մի շարք ընդօրինակումներ («ձկան ափսեններ», ունգվենտարիումներ, գուռուսներ, սկյութոսներ և այլն), փոխառնվեցին նաև զարդաներ՝⁶⁰ Բնականաբար, Արտաշատի խեցեղեն արտադրանքի վրա ակնառու է ներմուծված խեցեղենի զգալի ազդեցությունը, մի րան, որը նման ցայտունությամբ չի ընդգծվում Դվինի անուիկ խեցեղենը բնութանասիրելիս, քանի որ վերջինս կրում է ավելի «տեղական-հելլենիստական» կերպարանք: Բացահայտ են նաև գունազարդման և զարդապատկերների առանձնատեսությունները: Այսպես, Արտաշատի խեցանոթները նկարազարդելու նպատակով դրանց մակերեսը երեսապատվել է անգորի խիտ լուծույթով, ներկվել ե. նոննոն չ. սաանալով որակյալ, ընտիր մի փայլեցում, որի վրա արված զարդապատկերները, ձուլվելով ընդհանուր ֆոնի հետ, թողնում են լաքապատ անոթի ապավորություն (սա ակնհայտ է. հատկապես, կավանոթների զեղնավունից մուգ դարչնադույն երանգի վերափոխվող ֆոնի վրա): Մինչդեռ Դվինի գունազարդ անոթների մակերեսը մշակված է անգորի ավելի նոսր լուծույթներով, թեթեակի փայլեցված և վերջինիս նկարազարդումները ընդգծվում են սվելի՝ ցայտուն են հնչում ընդհանուր ֆոնի վրա: Նշենք, որ նման գունազարդմամբ անոթներ առկա են նաև Արտաշատում, սակայն սրանց մեծ մասի մակերեսը նույնքան հարթ չէ և հենց «փշոտ» մակերեսով տարբերվում են Դվինի խեցեղենից: Ի տարբերություն Դվինի, Արտաշատի գունազարդ խեցեղենը թե՛ զարգապատկերներով և թե՛ գույներով խիստ հագեցված է: Այսպես նույն անոթի վրա առկա են ոչ միայն ասրատեսակ զարդապատկերներից կազմված միմյանց հաջորդող գոտիներ, այլև այդ գոտիները կազմող յուրաքանչյուր զարդապատկեր իր մեջ կրում է մեկ ուրիշը, ինչպես օրինակ՝ միմյանց հատող և անկյուն կազմող զույգ ուղիղ գծերը լրացվում են հորիզոնական գծիկներով, իսկ զույգ ոլորածն շղթան՝ ցանցկեն, գծազարդով, կետազարդով կամ ուղղակի լցվում գույնով, ձվածիր պատկերների մեջ ի հայտ են գալիս գույնով լեցուն եռանկյունիներ, ցանցկենի մեջ՝ կետազարդ, եղենազարդ և այլն⁶¹: Այս զարդածները նման համադրություններով ընդհանրապես բացառվում են Դվինի անոթների պարզ և հստակ զարդագոտիներում: Ի լրացումն այս բոլորի, Դվինի խեցեղենը ցուցարներում է ինքնուրույնություն ունեցող նմուշների, այսպես՝ օղակավոր ոտք-նստուկով սեուտեղի ավելի վաղ գունազարդ օրինակի (Արտաշատում որանք հայտնի են միայն մ.թ. I—II դդ. և ունեն արտաքին այլ հարգարում), ցլագուլի կանթերով օժտված գունազարդ կարասների, ինքնատիպ թռչնապատկերներով նկարազարդված տափաշների առ-

կայութիւն, միաժամանակ նաև, արդեն վերը նշված գունաղարդման և դար-
դասատկերների առանձնահատկութիւնների շնորհիւ:

Դվինի քննարկվող ամբողջ նյութի թվագրումը՝ մ.թ.ա. II—մ.թ. I դդ., ի-
րականացվում է, ինչպես հումապատասխան հնագիտական շերտի և համա-
ժամանակյա դամբարանադաշտի առկայութեամբ, այնպես էլ նյութը վեր-
լուծելիս Հայաստանի և Հելլենիստական աշխարհի նույնաաիպ խեցեղենի
հետ ունեցած աղերսելի և առնչութիւնների շնորհիւ:

3. ԶԱՐԴԵՐ, ԿՆԻՔՆԵՐ, ԴՐԱՄՆԵՐ

Ուշադրության են արժանի Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի գաւ-
րարանադաշտից՝ կարասային թաղումներից հայտնարեւելած դարդերը:
Դրանք ապարանջաններ են, մատանիներ, աշանջօղեր, շքասեղներ, կոճակներ,
ուլունքներ, կնիքներ և այլն⁶²:

Ապարանջանները և մատանիները բրոնզյա պարզ օղակներ են, երբեմն
ծայրերը միմյանց շղողված, իսկ հաստ մի քնկոր, ըստ երևույթին, պատ-
կանել է տաքի ապարանջանի (ընդ որում նման հաստ ապարանջաններ
հայտնարեւելել են Մինդեշաուրի կարասային թաղումներից)⁶³ (տախտ. XXV,
5, 6, 8, 14): Նորաշենում, կարասային թաղումից հայտնարեւելել է բրոն-
զե ձուլածո, մանկական ապարանջան՝ ծայրերը ոճավորված օձի տափակ
գլուխներով (տր. 5,5 սմ), (տախտ. XXV, 7): Օձագլուխ վերջավորութիւն-
ներով ապարանջանների ավանդական արադրութիւնը Հայկական լեռ-
նաշխարհում սկսվում է դեռևս մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբներից
և նույն սովանդութի ուժով հարատեւում անգամ միջնադարում⁶⁴: Արաշա-
տի, Գառնիի, Օշականի հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարասային
թաղումներից հայտնարեւելել են նման ապարանջաններ, երբեմն օձերի ավելի
ռեալիստական պատկերմամբ⁶⁵, Օձագլուխ ապարանջանները, բացի սոսկ
դարդ լինելուց, հավանաբար, ունեցել են նաև պահպանիչ նշանակութիւն՝
կապված օձի պաշտամունքի հետ:

Ականջօղերը նույնպես բրոնզից են՝ պարզ օղակներ են, երբեմն ակո-
սաղարդված և սուր ականջակալով (տախտ. XXV, 9, 12): Բրոնզից պատ-
րաստված շքասեղները թերի են, կոտրված: Համեմատաբար լավ են պահ-
պանվել վարպետորեն պատրաստված գնդաձև փոքր գլխիկով, վերին մա-
սում՝ երկու կողմից ուռուցիկ նեղ գոտիներով բոլորված շքասեղները
(տախտ. XXIII, 4, տախտ. XXIV, 2, տախտ. XXV, 15): Շքասեղները հան-
դուցյալի անբաժան իրերից են նաև Լերտաշաաի, Գառնիի, Մինդեշաուրի կա-
րասային թաղումներում⁶⁶, Հետաքրքիր են պղնձե կոնաձև կոճակները, ո-
րոնք հայտնի են նաև Գառնիի կարասային թաղումներից⁶⁷:

Բրոնզից, երբեմն էլ ցածրորակ արծաթից վերահիշյալ նման պարզ դար-
գեր մեծ թվով հայտնարեւելել են տշ միայն Հայաստանի (Գյումրի, Օշական),
այլև ներկայիս վրաստանի (Պարցխանականի, Դափնարի), Աբրեջանի
(Մինդեշաուր) տարածքում հայտնի հելլենիստական դարաշրջանի կարասա-
յին թաղումներից⁶⁸: Այսուհանգերձ, բրոնզե ալգորիթմիկ պարզագույն դար-

գերը, որոնք ընդորոշ են դրեթե ընդորոշ դարաշրջաններին, չեն կարող օգնել քննվող թաղումների թվադրմանը: Այդ տեսակետից ավելի ուշագրավ են ագաթե կախիկներով արծաթե քունքի օղերը և ուլունքները:

Քննվող հավաքածուի մեջ կարեոր տեղ են գրավում ցածրորակ արծաթից պատրաստված, ագաթե նուրբ կախիկներով, քունքի շրջանաձև օղերը (տախտ. XXIII, 3, տախտ. XXIV, 4, 5): Ագաթե կախիկները ժամանակին ընդորոշ կաթիլանման ուլունքներ են, որոնք վերին մասում ունեն թելի անցքեր: Դվինի քունքի օղերը հար և նսան են Գառնիի և Արտաշատի կարասային թաղումներում հայտնաբերված ականջօղերին: Վերջիններս, բնականաբար, ունեն ավելի փոքր տրամագիծ և ներկայացնում են բրոնզե օղակի և ապակու շագախից պատրաստված կաթիլանման ուլունքի գուգակցում: Գառնիի և Արտաշատի այս ականջօղերը գտնվել են ապակե բաղամանիստ կնիքների և հելլենիստական ժամանակին ընդորոշ ուլունքների հետ և թվագրվում են մ.թ.ա. II—I դդ.⁶⁹: Մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի վերջին քառորդով են թվագրվում հունրսլիի (Ադրբեջան) դամբարանադաշտից հայտնաբերված արծաթե նման ականջօղերը:

Այսպիսով, Դվինի քունքի օղերը ևս կարելի է թվագրել մ.թ.ա. II—I դդ., որը ճշտվում է նաև նույն կարասում հելլենիստական ժամանակի քարե սկարաբեոդի (սքրարդեդ) առկայությամբ:

Բաղմաքանակ և բաղմաձև են ուլունքները, որոնք պատրաստված են կիսաթանկարժեք քարերից (սարդիոն, խալկեդոն, հասպիս, գիշեր-գագա), հետադից (բրոնզ), ապակուց, այլ նյութերից (կրաքար, ոսկր, խեցի) և տարբեր նյութերի գուգակցումից (ապակի՝ ներսից ոսկեգօծված) (տախտ. XXIII, 1, 2, 7, տախտ. XXIV, 1, 3, 6, 7, տախտ. XXV, 10, 11, 13): Ուլունքների մեծագույն մասը հիմնականում ունի պարզ երկրաչափական ձևեր՝ ղնդաձև, գլանաձև, տակառաձև, շրջանաձև, սկավառակաձև, ոսպնյակաձև, երկկոնաձև, քառանկյունի, կան նաև բարդ՝ կաթիլաձև, սլաքաձև՝ սրբարդեդի նման (սկարաբեդ) և այլն:

Հայտնաբերվել են ընդամենը 39 սարդիոնե ուլունք՝ գնդաձև (մանր ու խոշոր), գնդաձև երկու կողմից սեղմված, գլանաձև, քառանկյունի բաժանարար՝ երկայնքով բացված երեք նուրբ անցքով, եռաշար մանր ուլունքաշարի համար: Սրանք կիսաթափանց և թափանցիկ են, բաղմագույն՝ բաց վարդագույն, կարմրավուն, շագանակագույն, մուգ բուրգույն (հատկապես խոշորները): Սարդիոնե ուլունքներ մեծ թվով հայտնաբերվել են նաև Գառնիի կարասային թաղումներից⁷¹: խալկեդոնից պատրաստված սրբաբեղաձև 5 ուլունք բաց և մուգ մոխրագույն են՝ երկնագույն երակներով: Դսրպետորեն հղկված հասպիսե գնդաձև ուլունքները՝ մուգ կսրմիր գույնի են, վրան՝ մանր, սև խայտեր և թելանման մոխրագույն երակներ կամ ոսկրագույն՝ պուտերը վարդագույն: Պահպանվել են բարձրորակ գագատից (գիշերից) պատրաստված տակառաձև և տակառաձև-երկկոնիկ ուլվագծով ուլունքներ հայելանման մակերեսով:

Հավաքածուի մեջ կան բրոնզե պարզ շրջանաձև ուլունքներ և մեկ՝ նույնպես բրոնզե բաժանարար-երկգլանանի ուլունք, որը ձևով աղերովում է

սերոն Դերեսի (Վրաստան) մ.թ.ա. I գ. գամբարանագաշտից գտնված նման ձևի բաժանարարին⁷²:

Առանձին խուսր են կաղմում ապակուց և ապակու շաղախից պատ-
րաստված ուլունքները, որոնք թե՛ իրենց ձևերով (գնգաձև, գլանաձև, սկա-
վառակաձև, ոսպնյակաձև, երկկոնաձև, սլաքաձև) և թե՛ գույներով (գեղ-
նավուն, երկնագույն, փիրուզագույն, կապույտ, սև) հարում են ոչ միայն
Հայաստանի (Գառնի, Օշական), Աղբրեջանի, Վրաստանի, այլ նաև Հյուսիս-
մերձսևծովյան ընկալվայրերից և գամբարանագաշտերից ձեռք բերված
հելլենիստական գարաշրջանի ուլունքներին⁷³:

Պարզ գլանաձև տարբեր երչարոթյան ուլունքները ստացել են «ապ-
կե շաղախից պատրաստված երկար խողովակը կտրատելով»⁷⁴։ Հետո սառը
հողման ենթարկելով, Նուստավոր ուլունքները պատրաստվել են շղթայա-
ձև կաղապարում և հետո առանձնացվել միմյանցից։ Սրանք հիշեցնում են Գառ-
նիի կարասային թաղումից հայտնաբերված նման ուլունքը, որն ի գնպ
նույն կարասում հայտնաբերված ձվաձևի ս.սլակե կնիքի շնորհիվ թվա-
գրվում է մ.թ.ա. I դարերով⁷⁵:

Հելլենիստական գարաշրջանի հուշարձանների հետ առնչվում են նաև
բաղմագույն ապակուց պատրաստված և ղարդարված ուլունքները։ Կան տա-
լաոսաձև երկարավուն ուլունքներ, որոնց մոզ մոխրագույն միջուկով լայ-
նակի անցնում է ռադմաշերտ ղարդ, կաղմված տարբեր խտությամբ դասա-
վորված, բազմագույն (սպիտակ, դեղնավուն, երկնագույն, շագանակագույն),
մանր թելերից։ Սրանք ներթափանցելով և ձուլվելով միջուկին ստեղծել են
գունային բնական ներդաշնանություն։ Առկա են նաև տակառաձև, բայց սև
փայլուն մակերեսով, միջուկի կենտրոնով լայնակի անցնող մի տշերտ՝ ժա-
պավենաձև, բաց գեղնավուն գարգազոտիով ուլունքներ։ Վերջիններս տ-
ղերսվում են նույնպես բաղմագույն ապակուց պատրաստված նման ձևի և
գույնի հյուսիս-մերձսևծովյան ուլունքներին⁷⁶:

Բաղմագույն ապակե ուլունքների թվին են պատկանում ակնուլունք-
ները։ Իմ նում հայտնաբերված այս կարգի ուլունքները տարատեսակ են։
Ամենապարզ ձևով ղարգարված են սպիտակ պուտերով գնգաձև ակնուլունք-
ները։ Նման խայտավոր ուլունքներ ստանալու համար արգենի ձևավորված
միջուկը տաքացնում և փափկեցնում էին և ընդելուղում ցտնկացած գույ-
նի ապակու կաթիլներով։ Ուսկայն այս խմբում կան նաև գնգաձև ակնու-
լունքներ, ընդելուղված կապույտ գույնի բարձր բաղկացուցիչ աչքերով։ Այս
ողակավոր, կապույտ բիրով աչքերն առանձին պատրաստել են սպիտակ
սկավառակի վրա և հետո միայն մտցրել տաքացված, բայց արդեն ձևավոր-
ված միջուկի մեջ, որից վերջինս հաճախ կորցնում էր նախկին տեսքը։ Նման
ակնուլունքներ հայտնաբերվել են Արտաշատի, Գառնիի հատկապես հելլե-
նիստական գարաշրջանի թաղումներին⁷⁷:

Հետաքրքիր են ոսկեգույն փայլով գնգաձև, երկու կողմից սեղմված և
երկկոնաձև ուրվագծով ներգիրավոր ուլունքները։ Մետաղե ներդիրով ապա-
կին անտիկ աշխարհին քաջ ծանոթ է և լայնորեն կիրառվել է ապակեգոր-

ծուխյան մեջ ընդհանրապես⁷⁷։ Ուսումնասիրողները երկկոնիկ, ոսկեղօծ նուրբ ուլունքները համարում են զուտ հելլենիստական դարաշրջանի արտադրանք։ Ուշագրավ է, որ նույնը դիտվում է նաև հյուսիս-սերձսեծովյան նման ուլունքների հավաքածուներում⁷⁸։

Առկա են նաև այլ նյութերից պատրաստված՝ կրաքարե տապառակներ, քառանկյունի րաժանարար, ոսկրե գլանաձև ուլունքներ և այլն։

Այս հավաքածուի մեջ կան երեք կաուրը լսեցիներ։ Սրանք հայտնի են հաճախ կարասային թաղումների իրերի շարքում։ Խեցիները հավանաբար բերված են Միջերկրական ծովի ափերից։ Սրանց, ակնուլունքներին, հաճախ նաև քարե ուլունքներին վերագրել են հմայական դորություն, և կլրառել որպես հուսուլթ՝ շար աչքից պահպանելու համար, իսկ ավյալ դեպքում գուցե երկալզել է իբրև հողու պահպանության սիշոց։

Հեաաքքեր է իլիկի գլուխ հիշեցնող կոճականման քարե ճարմանդը, որը քննչող ժամանակին բնորոշ հանդերձանքի անհրաժեշտ մանրամաս լինելով, հաճախ է հայտնաբերվում թե՛ Դաոնիի և թե՛ Արտաշատի թաղումներում⁷⁹։

Դվինի դամբարանադաշտի կարասային թաղումներից ձեռք բերված դարգերը ուշագրավ տվյալներ են։ Թեև վերը ներկայացված հավաքածուն հարուստ չէ, սակայն հատկանշականն այն է, որ ձեռք, մանրամասներով, մշակուսով և, վերջապես, ողջ նշանակությամբ խիստ բնորոշ է հելլենիստական դարաշրջանի այս ձևի թաղումներին ընդհանրապես։ Տեսնում ենք նաև, որ Դվինի առանձին կարասային թաղումներից ձեռք բերված նյութերը միմյանցից չեն սարքերվում, մի բան, որ հնարավորություն է տալիս ոչ միայն հնագիտական ամբողջ նյութի միասնական վերլուծության, այլև անվերապահորեն հաստատում է, որ Դվինի դամբարանադաշտը որոշակիորեն պատկանում է մի դարաշրջանի։

Վերը ներկայացված նյութի թվագրումները մեկ անգամ ևս թույլ են տալիս Դվինի մեղ հայտնի դամբարանադաշտը համարել մ.թ.ա. I — մ.թ. I դդ. հուշարձան։ Առաջարկված թվագրումը հաստատում են նույն դամբարանադաշտից՝ կարասային թաղումներից, ձեռք բերված խեցեղենը, կնիքները։

• •

1950 թ. միանավ տաճարի արևելյան մասում հայտնաբերված կարասային թաղման մեջ՝ հանդիցյալի անձնական իրերի հետ հայտնաբերվել են նաև երկու կնիք (տախտ. XXIII, 5, 6)։

Դրանցից մեկը, հասպիս հիշեցնող կանաչավուն քարից պատրաստված բաղմանիստ կնիք է, որը երկայնքով ունի թելի անցք (տախտ. XXVI, 2)։ Փորագրված ներքին մակերեսի չափերն են՝ 1,5×1,48 սմ։ Սյուսեն՝ հեծյալի և հետևակի մենամարան է. երկուսն էլ ղինված են նիղակներով, հեծյալին աջակցում է նաև ձիու կողքին պատկերված հարձակվող շունը։ Ձիու թամբին նստած հեծյալը՝ աջ ձեռքում բռնած նիղակով հարվածում է

հետիոտների գլխին: Պատկերված է միայն հեծյալի վերին կեսը, կլոր գլուխը զուրկ է գիմագծերից ու գեմքից, իսկ հագուստն իսպառ ռացակայում է: Հեռակալը պատկերված է հեծյալի գիմաց մարմնով մզված գեպի հակառակորդը՝ մեկը առաջ թեթևակի ծալած, մյուսը ետ ձգած ոտքերի գիրքով: Երկու ձեռքով նա բռնել է նիզակը և ուղղել գեպի ձին: Ձին պատկերված է թռիչքի պահին, առջևի ոտքերից մեկը մյուսից բարձր. հետևի վերջավորությունները վատ են նշմարվում:

Հիշյալ կարասային թաղումից հայտնաբերված մյուս կնիքը սկարաբևոր է, պատրաստված է սարգիոնից ու երկայնքով ունի թելի անցք (տախտ. XXVI, 3): Կնիքի ներքին հարթ մակերեսի (չափերն են՝ 1,5×2 սմ) վրա պատկերված է ձվածիր վահաններով և նիզակներով զինված երկու հետուսների մենամարտ: Հակառակորդները հույսալից են՝ կլոր, անդեմ գլուխով, երկար վզով, կարճ իրանով և ոտքերով, առանց հագուստի:

1961 թ. Դվինի միջնաբերդում վաղ միջնադարյան ակնագործի արհեստանոցի մոտ պատահական հայտնաբերվել է լավ պահպանված ռազմա-նիստ կնիք (տախտ. XXVI, 1): Այն պատրաստված է կիսաթափանց, հյութեղ կաքմաովին սարգիոնից, երկայնքով ունի թելի անցք: Փորագրված է կնիքի ներքին ուղղանկյուն մակերեսը (չափերն են՝ 1.0×1.9 սմ), սլաքին է հեծյալի և հետևակի մենամարտը, երկուսն էլ զինված են նիզակներով (հետևակը հաճախ վահանով), փորձում են խոցել միմյանց: Հեծյալը պատկերված է ջարժման մեջ՝ ձիու թամբից փոքր-ինչ վեր բարձրացած՝ ոտքը ձիգ վիճակում, իսկ գլխից ավելի՝ աջ ձեռքում պարզած նիզակը պատրաստել է հարվածի: Հագուստը պատկերված չէ, բացի եզերքը գուրս ոլորված փաթալի գլխարկից: Դեմքի վրա ընդգծված են սրածայր քիթն ու մորուքը: Հեռակալը պատկերված է հեծյալի դիմաց՝ ձախ ոտքը թեթևակի առաջ ծալած, ձախ ձեռքին ձվածիր վահանով. նա իր աջ ոտքը հետ է ձգել և աջ ձեռքում, գրեթե գլխարկի բարձրությանը, բռնել է նիզակ և ուղղել ձիու ճակատին: Հետիոտների վրա ևս հագուստ չի նկատվում, ուրվագծված են միայն գլխարկի սրածայր և զրը, իսկ գեմքին՝ սուր քիթն ու մորուքը: Հեծյալի ձին ծառ է եղել օգուտ, առջևի ոտքերից մեկը մյուսից ավելի վեր է բարձրացել, նման դիրքերում են գտնվում նաև հետևի վերջավորությունները: Երկարավիզ ձիու գլուխը, ցցված ականջով և կիսաբաց երախով, ուղղված է դեպի հետևակը: Մարմնի վրա ընդգծված են հատկապես գավակը և ծածանվող երկար պուշի:

Վերը քննարկված կնիքները իրենց ձևով (րազմանիստ, սկարաբևոր) և թեմաների ընտրությամբ հարում են առաջին հերթին այսպես կոչված «հունա-պարսկական» կնիքների խմբին: «Հունա-պարսկական» անվան ներքո առաջին անգամ, դեռևս գարասկզբին, գերմանացի հնագետ-դասական Ա. Ֆուրտվենգերը առանձնացրեց փոքրասիական կնիքների հատուկ մի խումբ, դնելով այն աշխույժ շրջանառության մեջ, որը ընդհուպ այսօր առիթ է ապրիս մասնագետ գիտնականների բազմաթիվ կարծիքների՝ հաճախ հակասական, նորանոր մեկնությունների և ենթադրությունների³⁰:

Հարցի այդ աստիճանն պրոռլիսմատիկ գաղափար խիստ ընկալի է, քանի որ այս կնիքները ծագել են սինչհելլենիստական Արևելքում (մ.թ.ա. V—IV դդ. սահմանագծին), այն է՝ Փոքր Ասիայում, որտեղ հանդիպելով րախվում, միաձուլվում էին ժամանակի երկու, մի կողմից Արևմուտքի (հունական աշխարհ), իսկ այդ կողմից՝ Արևելքի (Աքեմենյան պետություն) զորքազորակրթությունները։ Ստեղծվում էր նոր մի որակ, նոր մի պատկերաձև, ոճ, հագեցած այս երկուսի տարրերով, տեղական-փոքրասիական հենքի վրա, որի արհեստանոցներում պատրաստվում էին գրանքի Հետևաբար, հասկանալի պաճառով, այս խմբի կնիքները ուսումնասիրող մասնագետները տարակարծիք են նրանց մի մասը (Ա. Ֆուրտվենգլեր, Զ. Ռիխտեր) դրանց ստեղծման հեղինակային առաջնությունը շնորհում է հույներին, իսկ մյուս՝ ավիլի սովորած մասը (Ժան Գե Ֆուրվիլ, Ա. Մորգատ, Տ. Կնիպովիչ, Մ. Մարսիսովա, Վ. Պավլով), շանսեսելով հունական արվեստի աղբյուրները, հեղինակային մենաշնորհը վերագրում է պարսիկներին⁸¹։ Կարծիք է հայանվել նաև, որ քննարկվող տիպի կնիքները պատրաստվել են Կիլիկիայում⁸²։ Վերջին տասնամյակի մասնագետներից Ն. Մ. Նիկոլինան է, որ այս տիպի կնիքները համարում է Աքեմենյան պարսկական պետության ժայռամասային շրջանների «խառն» ընթացի մի գործ, ստեղծված փոքրասիական՝ արևելյան հիմքի վրա, իր մեջ միաձուլած ե՛ր հունականը, ե՛ր պարսկականը, իսկ պարսկական և ռուն տեղական-ավանդական աարրերի արտացոլումը նա առնում է Արգրկովկասում հայտնաբերված ռաղմանիստների պատկերների մեջ, համարելով դրանք փոքրասիական ռաղմանիստների յուրատիպ ոճով ստեղծված, մի տարաբանակ⁸³։

Իր ավանդական ընթացիով ուղագրավ է հատկապես սկուրարեոիգի պատկերը (տախտ. XXVI, 3), որը կառուցված է երկհակադրության վրա։ Այստեղ հակամարտությունը հանդես է գալիս ճիշտ միասնական և նույնակերպ հերոսների միջև, որոնք իրենց կոնֆիգուրացիայով, սյուսիներաձևի ընդհանուր ոճով, վերացարկված և ընդհանուր ցված գծերով, հատկապես շեշտված ձեռքերով և համեմատարար կարճ ոտքերով հիշեցնում են Սյունիքի ժայռապատկերների այն դուզերին, որոնք համարվում են «Երկվորյակ» աստվածությունների պատկերները «Երկվորյակ» աստվածությունները ներկայացնող պատկերները՝ իրենց մեզոկան նշանակությամբ հանդես են դալիս Հայաստանում դեռևս մ.թ.ա. II հազարամյակից սկսած, Սյունիքի և Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում, կիրառական արվեստի հուշարձաններում, հենց Դվինում՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի դամրանարարի վրա և այլն⁸⁴։

Դվինի կնիքի վրա, ամենայն հավանականությամբ, նույնպես «Երկվորյակ» աստվածություն է պատկերված, ըստ հակասության՝ հակամարտության պահին։ Սրա փայլուն արտացոլումներն են «Սասնա ծռեր» դյուցադնավում «Երկվորյակ» աստվածությունը կերպարանավորող երկվորյակ դյուցադններ՝ Սանասարի և Բաղդասարի միմյանց հետ ընդհարման անսարանները։

«Ենկանգար ինչ նեղացած,

դիրար տրորած,
Մեկ մեկելի աչքեն ելած,
Կ'ուզեն, մեկ ըղմեկ սպանեն» և այլն⁸⁵,

Այսպիսով քննվող կնիքը ունի խոր տեղական և ավանգսական արմատներ: Եվ, քանի որ կնիքները օգտագործվել են ոչ միայն որպես այդպիսին, այլև որպես ղարգ կամ հուռուժք շար յաջից պահպանելու համար, ուստի այս կնիքը իր պատկերի մոգական նշանակության շնորհիվ, ամենայն հավանականությամբ, ֆունկցիոնալ առումով հանդես է գալիս որպես կնիք հուռուժք:

Դվինի բաղմանիստ կնիքների վրա հեծյալի և հատիոսնի մենամարտի պատկերները նույնպես կառուցված են երկհակագրության վրա (տախտ. XXVI, 1, 2): Ամենայն հավանականությամբ, այդ մենամարտի մեջ թուքնըված է հին առասպելի վիպականացած մոտիվ, երբ հերոսը ձիու վրա (մյուս դեպքում՝ նաև շան ողեկացությամբ, որն ավելի է ընդգծում հերոսի առավելությունը) հանգես է գալիս հայրենի արգար և ճշմարիտ, իսկ հետիոտն՝ հակառակորդ: Եվ ինչպես գտնում են մասնագետները, նույնասյուժե «հունա-պարսկական» կնիքների վրա, որ ձիավորը, պարսիկ հերոսն է, իսկ հետիոտն՝ օտարը (հույն, սկյութ, լիկիացի): Ուստի այս գաղափարական հիմքը պետք է ձևավորված լիներ հենց իրանական միջավայրում կամ իրանական կուլտուր-քաղաքական ազդեցության տակ գտնվող երկրներում:

Սակայն, ի տարբերություն Դվինի կնիքների, մ.թ.ա. V—IV դդ., այսինքն՝ աքեմենյան ժամանակաշրջանի «հունա-պարսկական» խառը ոճով ստեղծված կնիքները նախ հիմնականում գրվադված են հատուկ եղանակով*, արտացոլում են որոշակի ուղագրական մանրամասներ (հերոսները հանգես են գալիս արևելյան՝ պարսկական հանդերձանքով, ձիերը հանգուցակապ պոչերով), իսկ ձեռքը պատկերված են մեծ մասամբ քառատրոփ վաղքի վիճակում⁸⁶: Մինչդեռ Դվինի կնիքների վրա մարտիկները և կենդանական պատկերները խիստ ոճավորված են, վերացարկված և պատկերված ընդհանրացված գծերով. շեշտված է հստակապես այս կամ այն պատկերի որևէ էական հատկանիշ, օրինակ՝ ձիու մեծ ռացված անբնական երախը, կովողների նույնքան անբնական սրածայր մորուրիները ու երկուր ըթերը, տձև դուխները, չհանդերձավորված մարմինները, որոնք փաստորեն արտաբնական են գեղարվեստական սեփական սկզբունքներ: Ուշագրավ է, որ մենամարտ պատկերող տեսաբանները, կատարված այս նույն ոճական սկզբունքներով, այսինքն՝ ընդհանրացված և սխեմատիզացիայի ենթարկված, հանգես են գալիս նաև եվրոպական հավաքածուներում պահվող որոշ կնիքների վրա⁸⁷: Որանց ուսումնասիրությունը (գլխավոր ժամանակագրական և աշխարհագրական գործոնների կապակցության մեջ) անգլիացի հնագետ Ջ. Բորդմանին բերում է այն եզրահանգման, որ վերջիններս պատկանում են «հունա-պարսկական» կնիքների շարքին, ընդհանրապես կատարված են ժամանակագրորեն հաջորդող մի ոճով, որը կրում է հունական աննշան աղ-

* С помощью круглого сверла—рундперля.

ղեցութիւնն և բնորոշ է հատկապէս արեւելյան տարածքից ծագած բաղմանիստներին:

Այսպիսով, Զ. Բորգմանը քննարկվող ոճը համարում է հետաքեմենյան, որը հավանաբար շարունակվել է նաև մակեդոնական դարաշրջանում⁸⁹: Եվ իրոք, ինչպես ցույց են տալիս վերոհիշյալ դիտողութիւնները, այս երեւոյթը ավանդաբար կարող էր շարունակվել և այդ նույն տիպաժները կարող էին կիրառվել ժամանակագրական ավելի ուշ շրջանում, բայց արգեն մի այնպիսի ընդհանրացված, սխեմատիկ և պայմանական վերարտադրմամբ, որը ղիսվում է և՛ վերոհիշյալ եվրոպական, և՛ Դվինից հայտնաբերված կնիքների վրա: Ի յրացումն վերջինիս, ասենք, որ հնագիտական ստույգ տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի մ.թ.ա. V—IV դդ. հուշարձաններում առավել բացարձակապէս չի հայտնաբերվել ոչ մի բաղմանիստ կնիք, բացառությամբ Կեղադէրի դամբարանում գտնված միակ օրինակի, որը Լէւքսանդր Մակեդոնացու գրամի օգնությամբ թվագրվել է մ.թ.ա. IV դ.⁸⁹ Սակայն նշենք, որ հիշյալ դրամները շրջանառության մեջ հարատեցին բավական երկար, ընդհուպ՝ մ.թ.ա. I դ., հետևաբար ե չեն կարող լինել հզոր թվագրող նյութ: Մինչդեռ քննվող տիպի քարե ե ապակե կնիքների մեծագույն մասը, եթե ոչ բոլորը, հայտնաբերվել է մ.թ.ա. II—I դդ. թաղումների մեջ (Արտաշատ, Գառնի, Օշական, Սիսիան, Դվին)⁹⁰:

Պարզվում է, որ վրաստանում ուսուկե բաղմանիստ կնիքները ևս ունենում են այն հնագիտական իրերին, որոնց հետ հայտնաբերվում են, իսկ դրանք սովորաբար թվագրվում են հենց մ.թ.ա. II—I դդ., նույնիսկ՝ մ.թ. I դ. (Սամթավրո, Ներոն-Դերեսի, Արկենտի, Բամբաբի, Ուրբնիսի)⁹¹:

Աղբերջանական հՍՀ տարածքում այս կնիքները նույնպես ի հայտ են գալիս Մինդեշատի մ.թ.ա. II—I դդ. կարասային թաղումների մեջ⁹²:

Ուշագրավ է, որ Դվինի կնիքները ժամանակագրական առումով համախոս են հիշյալ հնագիտական կոմպլեքսներին: Քանի որ դրանցից երկուսը գտնվել են մ.թ.ա. II—I դդ. թվագրվող կարասային թաղման նյութերի համալիրի մեջ, այստեղ ի հայտ եկած՝ արծաթից պատրաստված, ազաճե կախիկներով քունքի օղերը հար և նման են Գառնիի և Արտաշատի կարասային թաղումներում ապակե բաղմանիստ կնիքների հետ հայտնաբերված ականջօղերին, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. II—I դդ.⁹³:

Եվ վերջապէս, քննվող բոլոր երեք կնիքները երևան են գալիս մի հուշարձանում, որտեղ գեոքս չեն հայտնաբերվել մ.թ.ա. V—IV դդ. հնագիտական շերտ կամ այդ շրջանին պատկանող որևէ առարկա:

Հիշյալ հանգամանքը և, ընդհանրապէս, քննվող նյութի ուշ թվագրման վերը բերված հնագիտական բոլոր կոմպլեքսները, նաև առանձնահատկութիւններն ու ղերոները, որոնք բացահայտվում են հետաքեմենյան և Դվինի կնիքների ոճական վերլուծության ընթացքում, թույլ են տալիս Դվինում հայտնաբերվածները թվագրել հելլենիստական ժամանակաշրջանով (ի դեպ, Դվինի կարասային թաղումից հայտնաբերված բաղմանիստ ժամանակին թվագրվել է մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կեսով)⁹⁴: Փաստորեն եվրոպական հավաքածուն կազմող հետաքեմենյան և Դվինի կնիքները հանդիսանում են «հունա-պարսկական»

մանդույթները շարունակող, սակայն պատմականորեն մեկ այլ դարաշրջանի և համապատասխան աշխարհադրական միջավայրի ոճաարտահայտչական ուղղության արգասիք:

• •

Դվինի հնագիտական հետադոտության տարիների ընթացքում միջնագարյան քաղաքի տարածքից դնվել և տեղի բնակիչներից ձեռք են ընկել հնավայրի հելլենիստական գարաշրջանի կյանքին առնչվող դրամներ⁹⁵:

Դվինում հայտնաբերված մակեդոնական արծաթյա դրամը (չորեքդրամյան, տր. 27 մմ, կշ. 16,65 գ) պատկանում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն հաջորդած՝ Փիլիպոս III Արիդայոս թագավորին (մ.թ.ա. 323—317), (տախտ. XXVI, 4): Դրամի ա. կողմի վրա մերկամարմին Զևսն է գահին բազմած՝ արծիվը ձեռքին, արձանագրություն՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ [M] [LY]: Դրամը երկու կողմից եղբրված է կետադարձ շրջանակով:

Տիգրան Բ (մ.թ.ա. 95—56 թթ.) արծաթյա դրախտայի (տր. 19 մմ, կշ. 4,02 գ) ա. կողմի վրա պատկերված է թագավորի դիմաքանդակը աջ դիրքով՝ գլխին ճառագայթաձև վեբջավորությամբ «հայկական թագը»⁹⁶ (տախտ. XXVI, 7): Թագի արքայական ժապավենի վրա պատկերված է արևի պաշտամունքը խորհրդանշող աստղը՝ երկու արծիվներ՝ միջև: Աննաու են թիրանու ծախքերը ճարսունգված բաժնից ցած: Տիգրանի պատկերը եղբրված է ուլունքաշարի շրջանակով: Դրամի բ. կողմի վրա պատկերված է ժայռաբեկորի վրա բազմած երկրի հովանավորյալ մայր դիցուհին, գլխին բրդաձև թագ, իսկ ոտքերի տակ ջրի աստվածությունը՝ մարմնավորող՝ մերկամարմին մարդու կերպարանք և հունական արձանագրություն՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ:

Հայաստանի վաղ հելլենիստական դարաշրջանի դրամաշրջանառությունը բնութագրվում է Մոփսի և Փոքր Հայքի առհավան բրոմնիերի թողարկմանը զուգահեռ նաև մակեդոնական դրամների մուտքով. որոնք փաստորեն հանդիսացան Փոքր Ասիայի և Միջագետքի հետ Հայաստանի ունեցած առևտրատնտեսական կապերի արդյունք: Այո սուտմով նշենք, որ Հայաստանում հայտնաբերված Փիլիպոս 3-րդ Արիդայոսի դրամները դրվագվել են Բազելում, Մագնեդիայում և Կոլոֆոնում⁹⁷: Վերջիններս հանդիսանալով Ալեքսանդր Մակեդոնացու անմիջական հաջորդի թողարկած դրամները, ոչ միտյն կրկնում են իրենց հաջորդի պատկերապերը բացառությամբ, իհարկե, տրքայի հունատառ անձնանունների, այլև պահպանում իշխող թագավորի պաշտամունքը արտահայտող նույն ձևը՝ մակեդոնական ավանդական հերոս Հերակլեսին ոժտելով տիրակալի դիմադեմքով⁹⁸. Մակեդոնական տյս դրամների ժամանակագրական իրական սահմանները մատնանշել գծվար է, քանի որ դրանք երկարատև հարատևեցին դրամաշրջանառություն մեջ ներառյալ մ.թ.ա. I դարը⁹⁹:

Այսուհանդերձ Հայաստանի դրամաշրջանառության հելլենիստական փուլը, ներքին և արտաքին կապերով հանդերձ, միջադգային տոնտրի լայն

մասշտաբներ է ստանում Դսակապիւ Տիգրան Բ Արտաշեսւանի դրվագվտծ
դրամների շնորհիվ ինչպես ըստ Հայրենիքում (Տիգրանակերտ, Արտաշատ),
սւնպես էլ նրանից դուրս՝ սիրիական քաղաքներում (Անտիոքում՝ Սրոնտիսի
վրա և Դամասկոսում)¹⁰⁰։ Դվինում հայանարհրված Տիգրան Բ-ի դրամը ար-
քայի ամենալալն տարածում գտած արծաթյա դրամաներից է, իսկ հիշ-
ւալ դրամաները Հայաստանի՝ Ռերձավոր արևելի հետ ունեցած տարբեր
լնույթի առնչութիւնների նութսւն վկայութիւններն են։

Հայաստանի դրամաշնչանառութիւն Ալլինիստական փոչին բնորոշ
ալս դրամները հանդիսանում են Արաաշատի և ընգհանրապես Ալրարատի
առնտրատնտեսական ընդարձակ ևսւյերի աւտահայտութիւն։